

Федір Ернст

КИЇВСЬКА АРХІТЕКТУРА XVII ВІКУ

Київ в історії мистецтва усього Сходу Європи займає цілком виняткове місце. Ніде в іншому місті так не пропитано весь ґрунт слідами стародавніх культур. Ніде еволюція міста в зв'язку з чудесними природними даними не створила такої своєрідної фізіономії міста, де кожна його частина—то дотуляючись рівниною до Дніпра, то підіймаючись на зелені гори, то ховаючись по балках та долинах, то розкидаючись далекими, фабричними околицями—має свій характер, свій особливий краєвид, особливу архітектуру, планування, національний і соціальний склад мешканців. Архітектурна еволюція цього міста цікава надзвичайно. Для артиста та історика мистецтва Київ є один з найблискучіших центрів візантійської та української художньої культури, яка особливого розвитку досягла в Х—ХІ віках та ХVІІ—ХVІІІ віках¹.

На протязі тисячолітньої історії київського мистецтва почувається велика міць старовинних традицій, яка так характерна і взагалі для усього українського мистецтва. Цілий нарід з рідкою упертістю тримався своїх, віками вироблених, художніх форм. Коли форми й прийоми сільського будівництва свідчать про їхню вікову історію, то й Київ нерозривно зв'язаний з ними.

Характер старого українського будівництва, майже виключно дерев'яного, особливо гарно зберігся в західних частинах України, куди не досягали постійні монгольські напади, де народ не був примушений кидати старі селища та шукати собі нових місць; але й у Наддніпрянській Україні, і спеціально у Києві, цей ланцюг традицій ніколи не переривався. Київ з околичними місцевостями населення не залишало ніколи². Тому зрозуміло, що й тут старовинні прийоми та форми зберігалися довго.

На превеликий жаль, пам'ятки цього роду, побудовані з нетривкого матеріалу—дерева, всі без винятку—крім хіба-що повіших та мало цінних—назавжди зникли для дослідувача. Створити цілну картину старого будівництва не пощастить ніколи—нам доводиться лише підбирати поодинокі крихти, що збереглися серед даних переважно документального характеру. Найбільш цікава для нас мета—вповні з'ясувати собі художнє оточення, в якому жив старий княгини, форми його життя та його окрас, зовнішній вигляд міста та його вулиць—цілком безнадійна.

¹ Хоч і маємо численну літературу про пам'ятки Києва, все-ж таки бракує у нас монографічних праць, які-б систематично в історичній послідовності розглядали поступовий розвій архітектурної фізіономії та окремих пам'яток міста Києва. Наша стаття являється початком такого огляду, присвяченого архітектурі Києва останніх трьох століть і доведеного до наших днів. Наступні розділи праці, що характеризують ХVІІ вік (дерев'яне будівництво, муроване—костюли й церкви, горожанське й фортеційне будівництво й т. и.) і дальші розділи: доба Мазепи, ХVІІІ вік, доба класицизму й т. д. друкуватимуться при першій змозі.

² Це блискуче додів В. Б. Антонович в своїй праці «Кієвъ, его сульба и значеніє съ ХІV по ХVІ ст.» (Кієвск. Стар. 1882, I); М. С. Грушевський «Очеркъ исторіи Кієвской землі» та «Історія України-Руси», і т. и.

Через зазначені причини не дивно, що нам доводиться мати діло майже виключно з пам'ятками культового характеру. Церкви зберігалися довше — навіть дерев'яні будувалися з найміцнішого матеріалу. Останні старовинні пам'ятки цього роду зникли з Києва не що давно, де-які збереглися ще й досі по околичних селах. І нам особливо цікаво знаходити старіші форми, шукати зв'язку з будівництвом найдавнішої доби.

Найулюбленіші типи українського дерев'яного храму — трьохзрубний та хрещатий (п'ятизрубний) — були очевидно занесені до Києва, разом з звичайним у X—XII віках типом мурованої церковної будови, з старо-християнського сходу. Старий октогон, який можливо зберігся у вигляді центрального вісьмерика трьохзрубних церков, і особливо грецький рівнокінецьний хрест, що ліг в основу популярних п'ятизрубних церков, зустрічаються, як найстаріші християнські церкви, на Кавказі, в Малій Азії і далі на Сході, а особливо, як у посереднім пункті, в Херсонесі, що з ним Київ стояв в жвавих культурних зносинах. І пізніші дерев'яні церкви добре зберегли свої старі, основні риси.

Кам'яне будівництво знаходилося в менш сприятливих умовах розвитку ніж дерев'яне. Природнього каменя Київ не мав, а цегла була завжди занадто дорога. Муроване будівництво у XIII—XVI століттях занепало, техніка понизилась, цегла і розчин погіршали, але не зникло будівництва, і значіння старої традиції в пізнішій будівництві виявляється безумовно яскравіш ніж це завжди гадають.

Багато Київ пережив руйнувань, але ту ролю, яку накидували Батисеві, з далеко більшими підставами треба приписати татарським погромам XV віку — Едігея й «переконського царя» Менглі-Гірея. Лише тепер Київ, за словами сучасників, «погуби красоту свою», з цього часу починається «ввнятье кievское». Наслідком саме цих погромів було заустіння багатьох частин колишнього Києва й зв'язана з ним загибель пам'яток попередньої доби.

В другій половині XV віку, приблизно через півстоліття після Едігеєва погрому 1416 року, можна одмитити певну реставраційну добу. Біля 1470 року київський князь Симеон Олелькович наново перебудовує й розписує велику церкву Печерського монастиря, прибудовує їй собі спеціальну «гробницю». Приблизно цієї-ж доби (1474 р.) реставровано й церкву Успіння на Подолі¹, і прибудовано до Золотоверхої Михайлівської церкви мініятурну, чотирьохстовпну та трьохапсидну церквівку². На 1484 рік припадає новий, страшний погром Києва — на цей раз Менглі-Гіреєм. Київ знову бідніє, численні церковні будови нагірного Києва лишаються без парафіян і помалу обертаються на руїни. Економічно сильніші — монастирські організації лише виходять з цього стану й напр. лаврську церкву в XVI столітті оточують численні приділи й каплиці з погребіннями тодішньої укра-

¹ Герод. Антонович. Києво-Подольск. Успен. Соборная церковь. К. 1891, с. 9.

² Див. про ню нижче, стор. 131.

їнської аристократії — подібно до того, як це робилось одночасно з тим біля великих «катедр» Львова, Кракова та інших міст Заходу.

Ясно, що коли-б цілком припинилась мурарська діяльність у Києві в XIII—XVI віках, ми не мали-б тепер жадного пам'ятника князівської доби, крім хіба-що одних фундаментів. Ті, що збереглися, — існують виключно через те, що їх репарували й підтримували на протязі XIII — XVII століть. Будови литовської доби завалювались і через технічну недосконалість (так щезла певно литовської доби церква «ветхого» монастиря біля Ніжина), або через нетривкий матеріял — будувалися разом з каменя й дерева, як Успенська церква у Переяславі, побудована кн. Острозьким 1586 року.

Стиль будов доби київського середньовіччя виявляє нам згадана вище церквівка, яку прибудувала до великої церкви Михайлівського монастиря княжна Орина. Вона нотує тісний звязок з традиційним храмовим типом XI—XII століть. Очевидно, вона була однотипна як предтечівському приділові в Лаврі (церквівці XII віку), так і розкопаній 1923 року М. О. Макаренком та І. В. Моргилевським церквівці біля південної вежі чернігівського Спаса. Судити тепер про стиль будівель литовської доби надзвичайно важко. Без сумніву, поруч з сильною місцевою традицією до Києва докочувались також хвилі «світових стилів». Київ завжди стояв у тіснім звязку з Заходом. Ясні сліди готики, які ми спостерігаємо ще у першій половині XVII століття, дозволяють гадати, що ці стилеві форми попадали сюди й значно раніше, підпадаючи лише місцевим переробкам. Проте доба відродження, яка розпустилася таким пишним цвітом по всій Європі та сусідній Польщі й залишила в західній Україні такі інтересні пам'ятки, як у Львові, Луцькому, Острозі, Гусятині, численні замки Галичини, Поділля і Волини й т. п. — не залишила примітних слідів у Києві. Де-які пам'ятки певно ренесансового характеру (катедральний костьол) — зникли. Працювали над цими будовами у Києві, як і в Львові, як і в цілому тодішньому світі — Італії.

В XVII віці Київ знову стає керуючим центром української культури, відтепер Київ знову робиться фокусом, в якому, на старому українському полі, сходяться промені західніх та східніх культур. Агресивна польська культура залишає тут численні сліди своїх впливів — в архітектурі, малярстві, гравюрі, золотарстві; разом з Поляками сюди попадають і Італійці, Німці, Голандці. Основна українська стихія обирає Київ своїм опорним пунктом і — як протест проти польських змагань — тут розвивається енергійна будівельна діяльність, направлена спочатку на репарацію пам'яток стародавньої архітектури, а пізніше — на утворення нового мурованого будівництва в національних формах. При оздобі цих будівель іноді кличуть на допомогу Греків і навіть Москвичів. Вірмени й Євреї також будують для себе окремі будови.

Зовнішня фізіономія міста — густо забудований майже виключно деревляними будовами міщан, шляхти, церков та костьолів, обнесений деревляними стінами та вежами Поділ; також деревляний замок над ним — на горі Киселівці, що нині гора Флоровського монастиря;

старі муровані церкви, монастирі, численні руїни й окремі халупки на Старому Києві, обнесеному валами ще з часів Володимира та Ярослава; цілком окреме, оточене селами й слободами, Печерське містечко з своїми монастирями, яке одділяється від самого Києва горами, нивами, балками, долинами, гаями.

Стилістично — XVII вік дає на фоні панування національних форм в дереві, які тепер починають примінятись і на камені, сильні впливи готики — що тримаються ще в першій половині століття, і пізньо-ренесансових і почасти барокових форм — у другій. Справжній розцвіт бароко починається вже в мазепинську добу, яка хоч і охоплює весь кінець XVII віку, але стилістично створює таке своєрідне явище, що його відокремлено в особний, дальший розділ нашої праці.

РЕСТАВРАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ В XVII СТОЛІТТІ.

Національний та соціяльний протест проти економічних, політичних, релігійних утисків з боку Поляків викликає організації для опору серед міщанства й козацтва, але впливається спочатку в формах переважно релігійних, в боротьбі «за віру». Майже одночасно у Києві виникає братство, засновується славетна братська школа, що стала пізніше академією, починає працювати й розвиває енергійну діяльність лаврська друкарня, росте численна історична та полемічна література. Відроджується також і енергійна будівельна діяльність, скерована на реставрування та приоздоблювання старовинних церковних будов. В боротьбі з уніятами, що захопили були частину цих будівель, та католиками, що одкидали давнину існування православ'я у Києві — реставрування цих стародавніх церков часів Володимира мало велике значіння цінного аргументу¹. Завдяки цим реставраціям чи перебудовам та ремонтам збереглися до наших часів пам'ятки князівської доби. Відновлення, підтримка чи перебудова пам'яток князівської доби були теж у Володимирі-Волинському, Чернігові, Острі, Переяславі, Каневі, Новгороді-Сіверському та інших містах України, але провадилися в інших умовах і приймали інші форми.

I. Реставрація на початку XVII століття.

За одну з церков, що найкраще збереглися від старіших часів' слушно вважають Кирилівську церкву колишнього Кирилівського монастиря². Вона являє собою звичайний для київського XI—XII віку храмовий тип з трьома продовжними навами, що закінчуються на сході трьома-ж таки півкруглими апсидами, й західньою частиною —

¹ Про загальні історичні обставини цієї доби див. С. Т. Голубева «Петрів Могила» т. I—II та М. С. Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.» К. 1912.

² Збудована у XII столітті; точна дата невідома. Порів. М. А. Максимович, Собр. Сочиненій т. II, К. 1887, с. 161—171.

папертю чи нартексом, над якою поміщено хори. Стіни, апсиди, стовпи та арки, що несуть головну куполу, як і сама купола, збереглися від старішої доби¹. Певно після погрому Менглі-Гірея в кінці XV ст. монастир не мав більше можливості підтримувати свої будівлі. Церквою завідували приватні особи, й вона прийшла в запустіння².

Вже 1605 року воєвода князь К. К. Острозький викликає з своїх володінь ігумена Василя Красовського для відновлення Кирилівського монастиря³. В 1608 році Красовський «стюю запустѣлюю и заваленую отъ давнихъ часовъ церковь працею и стараніемъ своими, муръ обваление, верхъ самой диравой, працею, коштомъ и накладомъ своимъ оправилъ». І дійсно, і тепер ще можна бачити, що склепіння (своди) будинку складені наново. Таким робом, репаруючи «диравой верхъ», Красовський, очевидно, і збудував паново церковні склепіння. По слідах арок у підвалин купольного тамбуру видно, що нове склепіння значно нижче від старого—без сумніву це пояснюється браком та дорожнечою цегли в ті часи, хоч при репараціях, натурально, користувалися й старою цеглою.

Чотири малі бані по-над кутками будинку сильно відрізняються від старої, центральної. Остання має широкий та круглий тамбур. Між тим тамбури бокових бань мають восьмигранну форму. Під гзімсом тягнеться фриз з півкруглих арокоч, який трохи нагадує романський гзімсе, популярний на ґрунті старого Чернігова, Суздаля та Новгорода, але безумовно у великоросійській переробці. Вплив московської орнаментациї в Києві датується майже точно 90 ми роками XVII століття. Без сумніву, коло цього часу були збудовані й згадані бані. Сучасна форма покриття всіх бань належить вже до 30-х рр. XVIII століття. Біля цього-ж часу було збудовано й західний фронтон⁴.

¹ Лашкрєвъ, Церковно-археологическіе очерки, Київ, 1898, стор. 140—141, 237—238. На цих уцілелих частинах, як відомо, збереглися фрески XII віку, реставровані в 1881—2 рр. проф. А. В. Праховим. Див. про них: А. Праховъ, Открытіе фресокъ Кіево-Кирилловской церкви XII вѣка, Спб. 1883, Кіевское Искусство X—XII вв., Спб. 1882; Кіевскіе памятники визант.-русскаго искусства (Древности, изд. Имп. Моск. Археол. О-вом, т. XI); Алекс. Совѣтовъ, Кіево-Кирилловская церковь. Київ, 1914 і т. п. Новіша праця про Кирилівську церкву В. М. Зуммера, на жаль, ще не опублікована.

² По королівській грамоті 1555 р. церква оддається якомусь Шавулї «якъ и предки его тую церковь на себе держали» (Кіев. Епарх. Вѣд. 1863, № 22).

³ (Е. Крыжановскій). Кіево-Кирилловскій упраздненный монастырь. Кіев. Епарх. Вѣд. 1863, № 22.

⁴ Проф. Прахов дає репарацію малих купол та їх бань часами Красовського (Открытіе фресокъ К. Кирил. церкви, Спб. 1883, стор. 3). В. Г. Антонов, що читав на III Археологічному з'їзді в Києві реферат про Кирилівську церкву, на підставі характеру цегли, цементу та кладки помилоково дає бані та західній фронтон одною добою з дзвіницею (яку почав будувати 1748 р. архітект. І. Григорович-Барський, див.: Ф. Ернст, Київські архітекти XVIII в., журн. Наше Минув., 1918, № 4). Порівн. «Труды III Археол. Съѣзда», т. II, М. 1878, прил. I, стор. 11.—А. Советов, автор нетаавовій праці про Кирилівську церкву (нарук. в «Учено-богосл. и церков. пропов. опытахъ студ. Кіев. Дух. Акад.», К. 1914, стор. 276), слідо за Праховим теж помилоково відносить бокові бані до часів Красовського. Що до покриття бань, то єсть звітка, що 1734 року «Кирилловскій монастырь совсемъ згорѣлъ, кромѣ церкви, да и на оной верхи погорѣли...» (Див. Записки Данилы Слюсарскаго, Кіев. Епарх. Вѣд. 1885, стор. 36).

Пам'яткою діяльності Красовського залишився чудесний його портрет на стінах південного нефу, на щастя, не замазаний при барбарській реставрації XIX віку. Коло того-ж часу, за ігумена Софронія, було збудовано величезний, п'ятиповерховий іконостас, зруйнований реставраторами¹.

Друга церква, яка за останні століття постраждала мабуть далеко більше ніж від татарського збурення та «внияття» київського, була стара «золотоверха» церква св. Михаїла². Старий храм нині ще зберіг, подібно до кирилівського, свої стіни, стовпи, головну куполу, західній нартекс з хорами і вівтарні апсиди. Не збереглися лишень своди³. Оскільки гарно збереглася Михайлівська церква аж до початку XVII віку, видно з описань подорожників, які відвідували її. Ерик Лассота 1594 року бачив її велику баню з визолоченим дахом; ще цілі були старі мозаїки у вівтарі та в куполі і фрески по стінах. Підлогу було викладено старими кольоровими плитками⁴.

В XV столітті з південного боку старої церкви якоюсь княжною Орпною було прибудовано мурований приділ «Въѣханія Господня въ Іерусалимъ», який існував до початку XVIII віку. Це була мініатюрна, трьохапсидна церквітка, подібна до предтечівського приділу великої лаврської церкви⁵. На початку XVI віку ігумен Макарій

¹ Про нього згадує А. Азлецький (Троїцька церковь бывшего Кирилловскаго монастыря. Київ. Епарх. Вѣд. 1873, VI і VII). Про сумну долю його розповідає Советов (ор. cit., стор. 305). Один з іконостасів, що стояли на хорах, було передано до с. Бортич (Києвская Старина 1892, IV, 293—4; Советов, *ibid.*, стор. 303).

² Заснування Михайлівського монастиря довгий час відносили до часів легендарного першого митрополіта київського Михаїла — починаючи від «Кроникки» Феодосія Сафоновича (1672 р.) та Синопису (вид. 1680 р., до М. Беринського, митр. Євгенія, Ів. Максимовича, М. О. Максимовича, С. Крижановського (в вид. Ів. Фундукля «Обозрѣніе Кіева», К. 1847, с. 52), М. Семеновського, Л. Похилевича, Євстр. Голованського та ин.—Сучасна церква була фундувана лишень на початку XII віку і часто згадується в літописах вже тоді з епітетом «златоверхої».

³ М. О. Максимович, один з найвиатніших знавців Київта, пояснював це тим, що «за нашествія Батия було збито її золоті верхи і замашено тільки стіни до куполу» (Собр. соч., К. 1877, т. II, стор. 104). По зразку цього і А. Советов не менш категорично обвинувачує Батия в крайіжці цинового даху Кирилівської церкви (ор. cit., стор. 267 і 314). Різнноманітну кладку сво ів (почати з старої цегли) можна було добре бачити після бомбардування Київта у січні 1918 року, коли в церкву попало кілька набоїв. Див. Федоръ Эрнстъ, Художеств. сокровища Кіева, постр. въ 1918 году. К. 1918.

⁴ Див. описання Михайлівської церкви Лассоти, Гейленштейна, Боллана (Сборникъ мат. для ист. топ. г. Кіева, К. 1874, II, сс. 18, 24 і 45) і Павла Алепського, «Путешествіе», пер. Муркоса, вып. II, М. 1837, сс. 72—3 і вып. IV, с. 187.

⁵ Порівн. вище с. 127. Монастирський пом'яник згадує «роль княгини Прины, кторки св. обители сея, яке созда каменный придѣлъ церкви Въѣханія Господня въ Іерусалимъ». Постройку цю відносять до II половини XV ст. (Кієво-Златоверхо-Михайловскій монастирь, К. 1889, изд. монастиря, с. 27). Вона згадується в опису Київта 1582 р. (Закревскій, Описаніе Кіева, М. 1868, с. 534). У 1886 році при улаштуванні опалення великої церкви в західній частині сучасного Катерининського приїла наштовхнулись на фундамент цієї будови згідно з відомостями проф. Лашкарьова, який обслідував її, «ніяких претензій відносно часу збудування цієї церкви і обставин її зруйнування в Михайлівському монастирі не збереглося» (Церк. археол. очерки, К. 1898, с. 238—9).

«будоваль» тут свій монастир¹. Можливо, що йому належать де-які репарації церкви.

Століттям пізніше Афанасій Кальнофойський складає епітафію мітрополітові Іову Борецькому, де називає його відновителем церкви. В цей час, коли значіння монастиря, який з 1620 року став мітрополічою резиденцією, відразу виросло, тут виникають і різні будівельні проекти. Робиться умова («зъ Романомъ столяромъ, обивателемъ киевскимъ») на збудування іконостасів, тут же уперше виникає думка про збудування мурованої дзвіниці, для чого й був уже законтрагований («муляръ Петръ Нѣмецъ, обиватель киевскій») ². Цей проєкт тим більше заслуговує уваги, що по Наддніпрянській Україні тих часів були лише дерев'яні дзвіниці; тільки в інтернаціональному Львові могла вже 1578 року повстати чудесна напівготична кампаніла-дзвіниця Волоської Успенської церкви, праця Італійця П'єтро Барбо. В центральних та східних частинах України починають мурувати дзвіниці тільки за гетьманства Мазепи, з кінця XVII віку. Старіші дзвіниці Київ—Софійська та Видубицька, але й вони збереглися тільки в нижчих своїх поверхах. Проєкт збудування мурованої дзвіниці Михайлівського монастиря було здійснено лише на початку XVIII віку.

Згадка про майстра Петра Німця цікава ще й тим, що призвище його вказує на чуже походження. І дійсно відомо, що по всьому сході Європи з часів глибокого середньовіччя працювало багато німецьких майстрів, які мали міцний вплив і на польську готику та ренесанс. Іов Борецький, вихованець і пізніше ректор львівської братської школи, міг викликати до себе одного з таких майстрів. Але акти звать його вже «обивателем київським». Очевидячки, Петро Німець, подібно до Італійця Себастьяно Брачі, осів у Києві, знайшов собі постійну роботу.

Про те, як виглядала Михайлівська церква після реставрації Борецького, можна робити де-які висновки на підставі малюнку Київ 1638 року³, панорами Київ 1638 року Авраама ван-Вестерфельда 1651 року⁴ і з описання Павла Алепського. Не дивлячись на мініатюрні роз-

¹ Описаніє Києво-Соф. собора, К. 1825, приб., с. 237. Акты Ю. и З. Россіи, т. II, с. 154. Рештки склепів у Михайлівській церкві.—Лашкарев, *op. cit.*, с. 229.

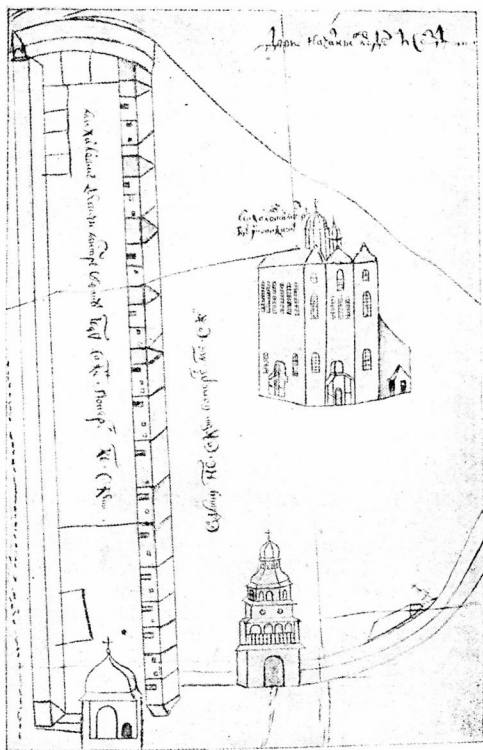
² Див. заповіт мітр. Іова Борецького в «Матеріалахъ для исторіи зап. русскої церкви» С. Т. Голубева (Труды Киев. Д. Акад. 1878, т. IV, прил.) і в I томі «Петра Могили» (К. 1883. № LXXXI); по словах Сильвестра Косова, Борецький знаєвче *restaurował* Михайлівську церкву.

³ Гравірований малюнок—так зван. «План Київ 1638 року» власне виображення Печерського монастиря 1638 року прикладено до виленої в лаврській друкарні «Тератургими» Афанасія Кальнофойського; перевидавано кілька разів: у мітр. Євгенія (Описаніє К. Печер. Лавры, К. 1826, всі три таблиці, на міді, не точно), літографічно у Фундукля (Обозрѣніє Києва, К. 1847) і Петрова (Ист. топ. очерки, К. 1897) і т. и. Краще фототипічне видання—Б. І. Ханенка (Древнѣйшій планъ г. Києва, К. 1896) і С. Т. Голубева («О древнѣйшемъ планѣ г. Києва 1638 г.»). Чтенія О-ва Нест. Лѣт. Кн. XII, К. 1898), і окремо.

⁴ В виданні Я. І. Смірнова (Труды XIII Археол. З'їзду, т. II, М. 1908) Златоверхо-Михайлівську церкву видно на де-яких малюнках—див. стор. 424, 432, 443, 481 і табл. II рис. 2, т. III рис. I, т. V рис. 2, т. VI рис. I.

міри малюнків, тут ясно видно, що будинок ще добре зберіг свою головну куполу з її півсферичним посводним покриттям. Цілий також старий поділ фасада лізенами, але півкруглі фасадні дуги не всі цілі—стара форма посводного даху уступила своє місце, як це ми

бачимо на Кавказі, в Новгороді та Пскові—більш пристосованій до місцевого клімату форми: три двохлих дахи криють кожен наву окремо, зрізаючи півкруглі дуги бокових фасадів і залишаючи загострені фронтони на західній та східній стінах. Над західною частиною будівлі, нартексом, піднято невеличку баню—без сумніву під впливом українського звичаю робити бані вряд, в напрямку з заходу на схід. Такий саме вигляд має церква і на малюнку 1688 року, знайденому проф. Голубевим в московському архіві міністерства закордонних справ¹. Тут, крім згаданих деталей і бані над нартексом, з південного боку видно згадану вище прибудову княжни Орини. Форми покриття бань, очевидно, не змінились, не дивлячись на переробку 1655 року, зроблену на кошти Богдана Хмельницького². Той вигляд, який їй надано після реставрації Борецького, церква зберігала до початку XVIII віку³.

Малюнок Київ-Михайлівського монастиря 1688 року.

(Московский Архив кол. м-ва зак. справ).

¹ Опублікований С. Т. Голубевим в додатку до його статті «Къ исторіи кіевской Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII столѣтія» (Труды Кіев. Дух. Акад. 1889, № 1 і окремо—К. 1899) і в ювілейному збірнику Михайлівського монастиря «Въ память восьмисотлѣтія К. Мих. м-ря» К. 1899).

² Згідно з словами монастирського синодику 1667 року, «року 1655 панъ Богданъ Хмельницкій, Гетьманъ Войска Запорожского, покры мѣдью и позлати верхъ церкви св. архистратига Михаила» (Закревскій, Опис Кіева, М. 1868, с. 523). Гадають, що й двоголовий орел на хресті великої куполи поставлений Богданом; оскільки це справедливо, можна було б вирішити лише побачивши хрест зблизу; нам здається, що скоріше він належить до перебудов церкви та бані в I половині XVIII віку.

³ До другої половини XVII століття належить збудований генеральним суддею Вуяхевичем приділ св. Варвари, «низкій и круглимъ склепомъ засклепений»

Велика церква Печерського монастиря з'являється щасливим винятком серед інших будівель великокнязівського Київа в тому сенсі, що відомості про неї не припиняються і після погрому Батия. Проте історія лаврської церкви далеко більш складна та заплутана, і цей будинок більш ніж будь-який інший має наверстовання різних епох¹.

Стара церква займала лише середню частину сучасної. Це звичайна для Київа будівля шостистовниного типу, з трьома апсидами на сході, нартексом та хорами—на заході. Відповідно до цього і зовнішні фасади мали поділ з західного боку—на три, з південного та північного—на чотири частини. До цього часу збереглися апсида (крім південної), всі стіни, які відділяють сучасну церкву від прибудов, і де-які арки склепінь. Самі склепіння та куполи не збереглися.

Нова епоха починається як для усього монастиря, так і для його великої церкви в урядування архім. Єлисея Плетенецького (1599—1624).

(Київ. Епарх. Вѣд. 1861, № 13, с. 402). Прибудова ця датується 1665—71 рр. (Закревскій, Опис. Києва, стор. 524 і 531; П. Лебеднцевъ, К. Михайл. Златоверхій монастирь. Київ, 1885, стор. 19). Про пізній перебудовний мова буде в провідненні праці, в розділі «XVIII вік». Первісний фасад церкви, з лізенами, початком дугових закруглень та типовим візантійським трійчатим вікном ще й тепер чудесно видно з горища південного (катерининського) приділу.

¹ Збудування великої церкви належить до II половини XI віку. В 1240 році, по наївному сказанню Синонису, «нечестивий варвари... крести и главы церковныя златоконанныя сняша, а верхъ до полуцеркве по окна повелѣниємъ проклятого Батия ниспровергоша; такожъ и верхъ олтаря великого по перси Превъ. Богородицы избива и весь монастирь со всіми украшеніями и каменными стѣнами до основаніа искорениша и разметаша». Легенду про «ниспроверження стін» Татарами з охотою повторювали дослідувачі XIX віку (М. Берлинський, вітр. Євгеній, І. Фундуклій, М. Закревський, Сементовський і т. ін.). В дійсності, вважаючи на безперервне існування монастиря, церква безумовно підтримувалася; відомий занепад почався, очевидно, тільки в 2-й половині XV століття, як наслідок погрому Едігея 1416 р. (Сборникъ матеріаловъ для ист. топ. г. Києва. I, с. 35). Де-які частини ренарувались певно і раніше—напр. південна апсида, яку проф. Лашкарєвъ відносить до більш раннього періоду. Куполи та склепіння, які закладені з нової цегли, той же дослідувач відносить до часів ренаруції церкви князем Симеоном Омельковичем 1470 року (Лашкарєвъ. Церк. археол. очерки, К. 1898, с. 211—212; цегла південної апсиди—так зв. литовського типу, довга, з трьома риночками з одного боку). У 1484 році монастир знову був спалений ханом Менгли-Гіреєм, але й у кінці XV і на протязі усього XVI віку лаврська церква грає ролю місця поховання тодішньої аристократії; її оздоблювали численні гробниці та склепи нашалків українських удільних князів; робилися також окремі прибудови до великої церкви князями Корєцькими, Єльдами й т. п. Від цих часів зберігся (в середній частині) і славетний надгробок князя Острозького, що датується епітафією, знайденою проф. Петровим, — «Гроб сей выбіенъ бысть сыномъ его (похованого) кн. Константиномъ Острозькимъ... и на память его поставися року 1579 мѣс. авг. 7» (Чтенія О-на Нестора Л. Кн. I. 1879, с. 79—81). Від лаврського іконостаю XVI віку уціліла копія-модель, зроблена по замові патріярха Никона для його Ново-Іерусалимського монастиря (Н. П. Петровъ. Южно-русскія иконы. «Искусство въ Южной Россіи» 1913 № 11—12, с. 488 і Альбомъ Церк. Археол. Музея при К. Дух. Ак., в. III, с. 32). В половині XVI віку лаврська церква ще раз ренарована архимандритом Іларіоном.

Лаврські будови з видання 1623 року.

Сучасні джерела згадують про репарацію великої церкви, переведену очевидячки, у великому масштабі. «Оправивши церкву від великих пошкоджень» (згідно з словами епітафії Кальнофойського), він також прибудував до церкви каплицю для власного поховання¹. З цього часу починаються також гравіровані (на дереві) виображення церкви, якими прикрашувано вихідні аркуші видань лаврської друкарні, заснованої тим же таки Плетенецьким². Після реставрації церква ще зберігала тоді свій старий поділ фасадів на три частини і навіть півкруглі дуги, що закінчували його згори. Але дах кляли тепер, як і в Михайлівській церкві, вже не поєдино, а на два схили. Систему покриття церкви определити на підставі дуже схематичних гравюр 1623 та 1638 рр. досить важко. Очевидячки, окремішій двосхилій дах крив поперечний трансене, по обидва боки від головної куполи, також двома схилами перекрита й сідня, вівтарна частина. Але на захід від трансену кожна нава перекрита окремо, утворюючи таким робом на передньому фасаді три загострені фронтони. Велика купола має візантійські півциркульні вікна та півсферичне покриття. Ліворуч від церкви стоїть старіша з її прибудов. майже сучасна великій церкві — мініатюрна церква Іоана Предтечі, чотириохстовпного типу,

¹ Епітафія з Тератургіми (у перекладі з польської на рос.)—Кіев. Еп. Вѣд. 1873, № 22, стор. 612 і Сборникъ матеріаловъ, К. 1874, II, стор. 40—41. На реставрацію дає вказівки також «Сказанье на честномъ погребѣ» 1625 року (Голубевъ, Петръ Могила т. I. К. 1883, стор. 282).

² Про реставрацію Плетенецького можна робити висновки на підставі гравюр на виданнях 1623-го року, гравюри 1628 року виконання Л. Т. (Тарасій Левкович Земка?) і малюнку лаври 1638 р. при Тератургімі Кальнофойського.

яка пізніше цілком увійшла в прибудову до сучасної церкви і ледве примітна тепер з надвір'я. Над нею баня, яка збереглася майже в первісному вигляді.

Три розглянуті церкви, перебудовані або репаровані на початку XVII віку—Кирилівська, Михайлівська та Лаврська—були центральними будівлями трьох найважливіших київських монастирів того часу. Коли монастирська громада не мала можливості власними засобами відновити свої великі, старі будівлі—їм допомагали меценати, що стояли на чолі тодішнього народнього руху.

В менш забезпечених умовах опинились інші будови велико-князівської доби, розкидані по просторах колишньої столиці. Сами доглядачі грабували їх. Відомий, наприклад, випадок, коли один пан-отець завідував чотирма церквами Старого Київа—Воздвиженською, Василівською (трьох святих), Софійським собором та Микольською Десятинною, з яких пізніше останні дві відібрано від його за грабування церковних речей та продаж «каменя тесаного». Описання Київа чужинцями мандрівниками, малюнки Київа 1651 р. та інші джерела вражають нас колосальною кількістю старих руїн на території Київа. Остільки величезні були руїни, що тодішні вчені (пастор Гербніус і. и.) почали навіть шукати у Київі стару Трою, а в лаврських печерах—тіла Гектора, Пріама та Ахілла. Куди поділись ці численні рештки колишньої краси та багатства?—З приблизною точністю нині можна відповісти на це питання.

Не будемо брати в серйоз обвинувачування Батия в нищенні стін або тільки склепів та бань старих церков. Ми вже казали раніше, що в разі, коли-б Київ справді запустів після погрому 1240 року і всяка будівельна діяльність, всякий догляд за будівлями минулої доби тим самим припинився-б на 4—5 століть—найміцніша будова й без допомоги Батия обернулась би на гору цегли. Чим в разі такого повного «запустіння» пояснити на межі XVI й XVII століть циновий дах на св. Софії, золоту баню Михайлівського монастиря? Ясно, що за найважливішими пам'ятками такої догляду був; решта через перенесення нового адміністративного центру збіднілого Київа, литовського замку, на гору Киселівку й часткове запустіння нагірного Київа—час за часом приходила в занепад, почасти оберталась у руїни. Але-ж самій факт існування таких численних пам'яток і дуже добрий стан деяких з них у XVI—XVII віках—свідчать за те, що останні три століття культурного процвітання Київа зробили далеко більше шкод старим його пам'яткам, ніж чотири століття злих татарських нападів.

Вище ми вже згадували, що й протягом київського «середньовіччя» (як і в Чернігові та в інших місцях) стара цегла часто вживалася під час репарацій мурованих будівель, будуваних окремих каплиць і т. и. Згадували також про продаж «каменя тесаного по столбах и сходах» Софійського собору. Біля 1621 року якийсь пан Садковський обідрав циновий дах Софії та продав цінний матеріал. На

початку XVII століття у Києві будуються два муровані костьоли: будівельний матеріал, цеглу привозять до цього від старих церков у Вишгороді та Борисполі. Частина мармурових колон, капітелів, шматки граніту погано опинились у підземних церквах лаврських печер, йдуть у кладку приділів Михайлівського монастиря, стару трапезну братства на Подолі. Про стару церкву в Суботові, змуровану Богданом Хмельницьким, Павлу Алеєському переказували, що її каміння «привезено з міста, яке належало Татарам, в п'яти милях звідсіля, де татари мали велику мечеть. Гетьман зруйнував її та вивіз каміння для збудування з них цієї церкви»¹.—Аналогічне з'явище в «Замковому Подолі» м. Лубен на Полтавщині, де в XVII столітті були руїни, з яких цеглу й каміння перевозилось до Мгарського монастиря за-для перебудови келій та церкви, а решту розбирали міщане для «грузення» глиняних будівель. Тут же такі знаходили й оброблені шматки мармуру².

Знову таки у Києві—величезний катедральний костюл на Подолі, покинутий кліром в добу руїни половини XVII століття, служив з початку «місцем нечистих діл та обиталищем худоби», а далі шез без сліду—невідомо навіть точно місце, де він стояв. Пізніші перебудови теж користались з таких же матеріалів. Року 1688 мітрополіт Гелеон Четвертинський клопочеться про дозвіл розібрати старовинні Катерининську та Трьохсвятську (Василівську) церкви, щоби вжити їхню цеглу на репарацію св. Софії³. Слідуючий за ним мітрополіт Варлам Ясинський вже турбується за ту-ж таки Катерининську церкву—«да не до конца разорена будетъ отъ безчинного народа, взимающаго оттуда каменіе на мирскія ихъ потреби»⁴. Під будування Спаської церкви в м. Прилуці (1718 року) на цеглу було розібрано мурований міст біля Край-города⁵. Про дзвіницю Київсько-Михайлівського монастиря збереглися відомості, що вона збудована (1716—1720 р.р.) зі старої цегли, взятої з руїн собору в Острі⁶. Це—факт, невідомий дослідувачам т. зв. Остерської божиці; згідно з їх відомостями будова завалилась уже у другій половині XVIII століття⁷. Для огорожі Михайлівського монастиря пішли також рештки цегли від старої церкви,—можливо, що з Остра (огорожа будувалась у по-

¹ Путешествіе патр. Макарія, пер. Муркоса, вып. IV, М. 1898, сс. 193—194.

² К. П. Бочкаревъ. Очерки лубенской старины, в. I, М. 1900, с. 6.—Частина мармурової колони з берельєфним фризом ще під час вигнання згаданої книжки лежала в сацку був. садиби Полторацьких.

³ С. Голубевъ. Къ истор. Киев. Трехсвятит. церкви за втор. пол. XVII ст. Труды К. Дух. Акад. 1899, № 1 і окремо—К. 1899, с. 6.

⁴ Голубев, оп. cit, с. 12.

⁵ В. А. Маценко. Прилукиана. Ромны, 1888, с. 15.

⁶ Києво-Златоверхо-Михайловскій монастырь. Истор. очерки. Изд. мон-ря. К. 1889, с. 108 (анонімний, але більш-менш добросовісний автор).

⁷ Порівн. у арх. Филарета (Ист. и стат. опис. Черниг. епарх. кн. V, Черн. 1873, стор. 423; М. О. Макаренко «Древнѣйшіи памятники искусства Переяславского княжества» Сборникъ въ честь гр. П. С. Уваровой. Петр. 1916, стор. 380 (і окремо).

ловині XVІІ віку, економська брама - очевидно 1760-х років), або з Дмитрійвського собору, що знаходився в садбі згаданого монастиря й щез без сліду. Навіть про церкву Андрія Первозванного, при збудуванні якої браку коштів не було—єсть відомості, що багацько каміння було перевезено з Вишгородської Борисоглібської церкви XI віку¹. У 1820-х роках, з бажання реставрувати Володимирову Десятинну церкву—безжалісно зруйнували решти її старих стін—за участю тодішніх освічених істориків, археологів та архітектів. У 1830-х—1840-х роках під час планування Старого Київа знесено рештки стін Орининської церкви, за винятком лише одного стовпа, що стоїть нині серед Великої Володимирської вулиці. Частини старого будівельного матеріалу пішли на брукування вулиці і двору св. Софії².

В порівнянні з більшістю церков старого нагірного Київа, які, позбавившись своїх парафіян, прийшли до занепаду й руйнування,—в крашому стані були будинки Подола.

Мурована Успенська церква на Подолі «на rynku стоячая» постраждала найбільше через пожежі та перебудови³.

На початку XVІІ віку, коли свята Софія опинилась в руках уніятів, кияне вирішили одираувати всі урочисті «церемонії»—«у церкву теж соборной, святое Пречистое».—Але церква тоді знаходилась в кидосі сумнової стаі. В репарації прийняло найживішу участь все в ське громадянство—«приставомъ и дозорцею» був «панъ Созонъ мілыка бурмістръ упрошонный отъ всего мѣста». «Року 1613, місяця Баріля 16 дня почали съ фундаменту поправляти церковь святои

¹ Л. Похилевичъ. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Киевск. губ. К. 1864, стор. 2.

² Ф. Ернстъ. Къ расколкамъ у памятника св. Прини. Юбилейный сборникъ Ист. Этногр. кружка при И. Универ. св. Власт. К. 1913, стор. 106—109 і окремо—ст. 8—11.—Гадаємо, що цих прикладів досить, щоб значну частину Батійвих гріхів перенести на самих киян, на московський гарнізон, що довгий час займав Старий Київ, і на самих служителів вівтаря. Так само поробилися руйнами всі чудесні замки та фортеці Західної України—Кам'яця Подільського, Острога, Дубна, Луцька, Кремінця, Меджибожа, Бара та безліч інших. Наші кращі палаци—в Ляличах чи Батурині—в самі мирні часи в кінці ХІХ століття протягом короткого часу стали руйнами без всякої допомоги з боку Татар чи уніятів. Всім відомо, як будувались в нові часи міста за рахунок античних (напр. Севастопіль користувався матеріалом з Херсонесу й т. и.) Чимало подібних зразків дає й сучасний Київ, де наслідком горожанської війни та соціальних змін низка будівель, що опинилась без хазяїна й догляду, щезала іноді протягом де-кількох місяців, тижнів і навіть днів.

³ Більшість нових дослідувачів ототожнюють церкву Успіння зі старою «Божою матерію Пирогощею», яку згадують літописи й Слово о полку Ігореві. (И Л—въ. Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Киевѣ. Киев. Стар. 1887, дек. с. 779—80; И. Мальшевскій. О церкви и иконѣ Богородицы подъ назв. «Пирогощи». Чтенія О-ва Н. Л. кн. V, К. 1891; Гер. Антоничъ. К. Под. Успенск. соб. церковь, К. 1891; Н. П. Петровъ, И. Т. Очерки. К. 1897, стор. 181—182). Стара церква перебутовувалась в кінці XV стол. (Антонин датувъ її 1474 роком). Року 1482—«спля божественная церковь была изнищена и ободрана... иконы похуплены и спалены все отъ поганого царя Перекопского Мендикгирея и отъ нечестивыхъ его агарянь» (Сборн. лѣт., отн. къ Ю. и З. Россіи, К. 1888, с. 81—86).

Пречистой Успѣнія соборную, стоячую въ рынку мѣсте Киевскомъ, внутри и зъ надвора, бо ошарпалася была велми и розвалаясь: верху всего не было. Старый муръ по вышине окна збивши, весь верх знову муровали; самую баню и тые 4 бани около неи—знову робили, бо прежде тыхъ малыхъ бань не было, толко было дошками покрито. А поправлялъ тую церковь майстеръ зе Влохъ, Савостиянъ Брачъ¹. Дуже докладне описання зробленої репарації розв'язує на жаль далеко не всі, цікаві для нас питання. Слова «раніше тих малых бань не було, а тільки було дошками покрито» — треба, очевидно, розуміти так, що церква мала середню, велику муровану баню, а решта церкви була крита деревляним дахом. Брачі змурував, крім центральної, чотири нових бані—але невідомо, по кутках будови чи по системі, прийнятій в деревляному українському будівництві—розміщення бань хрестом. На малюнку Вестерфельда 1651 р. бані церкви стоять ніби-то по-над кутками². Можливість цього мабуть підтверджується теж неясними словами «домуровали и остатней бани на рогу отъ Урмянское церкви» (див. примітку). Але архідіакон Павло з Алеппо, який відвідав церкву 1654 року, пише, що їх «ввели в благоліпну муровану церкву, що серед ринку, з п'ятьма банями, розміщеними хрестом, во ім'я Успіння Богородиці»³.

¹ Ibidem. Уперше ці дорожочніні замітки «Перей Кирила Ивановича», який бачив репарацію «очима своїми», були опубліковані в Київ. Стар. (Соборъ вѣсто собора, К. Стар. 1882, № 2, сс. 415—417) Той же таки літопис повідомляє й про дальший хід праці: «почали месеца мая 13 дня; почали ись середини робити зысподу и заробили болюшую баню месеца сентября 4 дня. Того же месеца 21 дня у вовторокъ поставили и крестъ на церквы, той же так, што и прежде былъ, але позлотили знову. Месеца октябрия 1 дня домуровали и остатней бани на рогу отъ Урмянское церкви». 5-го грудня почали служити, і служили всю зиму; на Великдень «опять вси обряди были виношены зъ церкви. И презъ тое льто робили и доробили за помощю Божию месеца августа 14 дня».

² Ліва половина панорами; тут ідуть, справа наліво: катедральний костіоло, церква Успіння (Петров приймає її за Миколу Доброго), ратуша з вежею, Дюбрий Микола, Воскресенська брама, Братство і т. д.

³ Навряд, щоб ця особливість була їй надана лише після пожежі 1651 року. Як відомо, під час перебування у Київі Януша Радзивіла (і з ним Вестерфельда) з литовським військом церква згоріла разом з магістратським архівом, що зберігався в ній (свідчення про пожежу зібрані Я. І. Смірновим—Труды XIII Археол. С. т. II, М. 1908, сс. 288—294). Покриття бань безумовно згоріло. Офіційне, хоч і пізніше джерело—відомість протононії київоподільської 1784 року пише, що церква «горѣла въ 1651 году, отъ которого пожара и повреждена верхняя часть» (Київ. Епарх. Вѣдом. 1862, № 9, с. 300). На плані Києва 1695 року бані розміщено хрестом (Планъ Києва 1695 г., изданный Киев. Ком. К. 1833).—Пізніше київська громада слабо доглядала за церквою—гетьман Мазепа 1703 року наказує київському магістратові «двері и окна церковнии поправляти, жеби через тое входу птаство до церкви не имѣло, и перешкоди до церковного набоженства не было» (Київ. Стар. 1884, сент., с. 136). Церква знову горіла 1718 року, але фундаментальну репарацію було зроблено лише у 1770-х роках архіт. Ів. Григоровичем Барським, коли чотири бані було знято. Після пожежі 1808 року повалилась і велика баня. Біля 1809 року «по наружнымъ стѣнамъ въ крыши шиты стариннымъ украшеніемъ» розібрано «для приличного вида». Сучасна баня—ампірна (певно архітекта Меленського). В середині церкви збереглося чимало деревляної різьби XVIII століття.

Участь італійського майстра Себастьяна Брачі в згаданій перебудові не повинна нас дивувати. Артистична культура Італії в добу ренесансу й бароко виявила надзвичайну експансивну силу. Правда, кращі майстри знаходять собі досить роботи й у себе дома, або часом їх викликали до Франції, Англії, Німеччини. Решта—ціла безліч майстрів, іноді справжніх художників, часто й просто ремісників, цінних знанням нових технічних прийомів та художніх форм,—розсинається по цілій Східній Європі, пробирається навіть за стіни московського царства. В Польщі та на Україні їх було дуже багато. Вони вже давно могли сюди попадати не тільки з Заходу, але й через генуезькі колонії Криму—Генуезці у XV столітті заснували у Києві школу¹. У першій половині XVI віку Італійцям особливо протегувала дружина Сигизмунда I, королева Бона Сфорца, яка мала численні замки на Правобережній Україні, м. и. в Кременці на Волині. Про численних Італійців, що працювали у XVI та XVII століттях у Львові, ми вже були згадували вище. Діяльність Петра Італійця, Паоло Римлянина, П'єтро Барбо, П'єтро з Карасо («Красовського») і т. и. має для нас особливий інтерес тим, що Римлянинові львівське братство доручило збудування чудесної—в улюбленій українській системі—трюхбанної Волозької церкви (будувалася 1570—1630 рр.), П'єтрові Барбо—величезної, стрункої дзвіниці Корнякта (1570—1578) і Карасо—найпривітнішої будови Львова—мальовничої, також о трюх банях, канели Трюх Святителів, що скромно дотулилася до згаданої дзвіниці та Братської церкви. Близько до тогочасного Львова стоїть і відомий надгробок Костянтина Острозького в Лаврі (1579 р.), алебастровий, як і всі львівські надгробки².

Тому-то можливо, що при жвавих стосунках в Заходом взагалі і між іншим зі Львовом перед самим заснуванням київського братства, шкіль та друкарні (1615 р.) кияне могли через львівське братство або іншими шляхами здобути потрібного їм майстра. Можливо також, що він приймав участь в збудуванні великого мурованого костьолу, що саме будували на той час київські домініканці (нині церква Петра й Павла).

Себастьяно Брачі, подібно до Петра Німця, очевидно твердо осів у Києві. Його дочка вийшла заміж за знатного киянина того часу—Богдана Балику³. На превеликий жаль, праці його до нас не дійшли. Але що він міг з доручення «всього міста» реставрувати стару церкву в дусі популярної на Україні хрещатої п'ятибанної системи—доводять його львівські колеги зі своїми чудесними, трюхбанними будовами.

¹ Трохи згодом відомий італійський майстер, Алевіз Новий, що збудував у Москві Архангельський собор (1505—1509), як виявилось згідно з останніми (неопублікованими) дослідженнями Мик. Л. Ернста, затримавшись по дорозі до Москви в Бахчисарай, виконав там славі «залізні ворота» (1503 р.), майже цілком повторивши пізніше в порталах Архангельського собору.

² Після пожежі 1718 року де-які частини його ліплення були перероблені.

³ В. Б. Антонович, Паны Ходьки, Київ. Стар. 1882, № 2, с. 257.

II. Реставрація в епоху Могили.

На чолі культурно-релігійного руху першої половини XVII віку стоїть митрополіт Петро Могила.

Незалежно від того колосального значіння, яке мали релігійні пам'ятки Києва, як свідки, як доводи старовини християнства на Україні та його візантійських традицій—Могила, очевидно, спеціально цікавився пам'ятками старовинного будівництва та літератури. Не дивно, що й його будівельна діяльність концентрується переважно в Києві, де старі пам'ятки були скупчені в такій величезній кількості.

Дякуючи капітальній праці проф. Голубева, ми маємо тепер повну картину тої надзвичайно енергійної діяльності, яку виявив Могила під час реставрування київських церков. Численні листи розсилав він з просьбами допомоги—грiшми та матеріялами—поновленню та репараціям церков. І дійсно—на будівлі офірують: то діжки вапна, то що «Богъ до сердца подасть». На ту-ж таки мету йшли і великі власні кошти Могили¹.

Родина Могили й він сам ще й раніше уславились, як меценати—їх герб ще й тепер оздоблює баню «Волоської» церкви у Львові. Але обнявши митрополію, він свою увагу присвячує майже виключно Києву.

Без сумніву, найважливіша справа реставраційної діяльності Петра Могили було поновлення святої Софії, митрополітової катедрі. Недаром сучасний панегірист виголошує:

«Тебе Софії руїни чекали
З твоїх надіравы рукъ ся сподѣвали»...²

Для софійського собору науді пощастило звязати безперервну низку відомств від самого початку його існування. Занепад Софії відноситься переважно вже до XV—XVI віків³. Чужинці, які відвідували собор у кінці XVI віку, з захопленням описують його величезні розміри, багатство та різноманітність архітектури, старі підлоги з кольорових плиток та мозаїки, які робили його, поруч із константинопільською Софією, «першим в Європі», але в цей самий час, ще до прийняття унії, він був вже в такому стані, як певно ніколи ні до, ні після того. Церквою завідував якийсь жовнір. Коли вірити Вере-

¹ С. Т. Голубевъ, Київській Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. I, К. 1883, с. 337—361, т. II, К. 1898, с. 411—402.

² «Евѳонія веселобрѣчая» Голубев, *op. cit.*, т. I, с. 530.

³ На той час, через занепад Києва, як центра, митрополіти майже перестають відвідувати свою катедрі і вона приходить до повної руїни. П. Г. Лебединцев приводить свідоцтво половини XVI віку, що на дахові св. Софії ростуть дерева (Прот. Лебединцевъ. О святой Софїи кїевской. Труды III Археол. Съѣзда, т. I, 1878, с. 66; джерело не вказано). Скоро після цього софійський намісник пан Богуш Гулькевич-Глібовський «своими власними пѣнезми училинъ немалый поратунокъ и подпоможение въ opravъ великоѳ деркви святоѳ Софїи, ее покрьль и нобиль» (Акты Зап. Рос., т. III, № 83; Голубевъ, Матеріалы для ист. зап. рус. деркви. Чтенія О-ва Нестора Лѣт., кн. V, К. 1881, с. 197).

щинському, коло 1595 року церква була «не тільки забрудена худобою, кінями, псами та свинями, і разом з тим не мало позбавлена церковних прикрас, які нищено дощами через поганний стан даху, але останніми часами почалося вже й руйнування самих стін—що все з'являється наслідком поганого догляду київських митрополітів та байдужности панів грецької віри¹). Про такий саме стан собору кажуть Лассота та Гейденштейн².

Нарешті 1605 року Софійську церкву відібрано від «попа Филиппа» за те, що останній забрав з престолу «скринку з мосчами» і «каменьє тесаное по столбахъ и сходахъ разнымъ людемъ пораспродавалъ»³. Коло 1621 року обивателі київські скаржилися на те, що пан Садковський «церковъ Софейскую обыдралъ, олово обобралъ и продалъ, а тресками покрывъ умыслне, абы се обалоти, якъ и инше муры повалялися», і просили покрити її хоч би соломою, «жеби ей не гнити»⁴. І ось 1625 року повалилася частина західньої стіни і завалила вхід⁵.

В такому вигляді прийняв церкву Петро Могила при урочистому в'їзді до Києва 1633 року. Ще за кілька днів до його приїзду «почали... заразъ руины з церкве заваленые выносить и тую опустѣлую церковъ... на приездъ его мил. о. митрополита православного вичищать и ухендожать»⁶. Церква була зараз же освячена, й про приведення її до кращого стану Могила турбувався «день і ніч» до самої своєї смерті⁷. В середині церкви, по заяві «возникхъ енераловъ», в цей час, «жадныхъ охендозствъ, не было, ани до одправованя набоженства такъ книгъ, яко и жадныхъ аператовъ не знайдовало, толко самый спустошалый и опалый муръ голый и олътари, руинами се заваленые, зънайдовали»⁸.

Про те, до якого вигляду привела Софію реставрація Могили, ми можемо бачити з дуже докладного описання Павла Алепського і безцінним малюнком Авраама ван-Вестерфельда⁹.

¹ Sposób osady nowego Kijowa etc. ks. Józefa Wereszczyńskiego... biskupa kijowskiego (Pisma polityczne, wyd. Kaz. Józ. Turowskiego. Bibliot. polska. zesz. 124—126. Krak. 1858, s. 36—37).

² Сборникъ матер. для ист. топогр. г. Кіева, К. 1874, II, с. 16—17, 23—24, 44—45.

³ О. Ш. Левицкій, Къ исторіи водворенія въ Кіевѣ уни. Чтен. О-ва Нест. Лѣт., кн. V, К. 1891, с. 142.

⁴ С. Т. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, К. 1898, с. 445.

⁵ Τερατοφυγία, lubo cuda etc... Athanasiusza Kalnofoyskiego, Киѣв, 1638, s. 196.

⁶ Голубевъ, Петръ Могила, т. I, прил., с. 538.

⁷ Згідно зі словами панеґриста Михаїла Сльозки (в передмові до Цвітної тріоди 1642 р.), Петро Могила св. Софію, «въ руинахъ уже будучую, знову реставровалъ и до першей оздобы коштомъ и стараніемъ привелъ» (Голубевъ, op. cit., т. II, с. 417).

⁸ Ibid., с. 416.

⁹ Путеш. Антіох. Патр. Макарія, пер. Муркоса, вып. II, М. 1897, с. 67—72. Малюнок Вестерфельда, що представляє в'їзд Януша Радзивила через браму св. Софії 1631 р., був уперше виданий у «Христіанскихъ древностяхъ» В. Прохорова (СПб. 1875) і в гарній фототипії in fol. в Атласі до «Трудовъ III Археол. Съѣзда» в Київі, К. 1878, табл. IV. Оригінал, по недбалості видавців, загинув. Тільки в київському церков. археол. музеї мені пощастило розшукати його

Детальний малюнок східньої частини (1651 р.) доводить, що церква тоді ще дуже добре зберігала свій старий вигляд. Найбільша відміна від сучасного вигляду та, що бокові галерії-аркади в той час були ще одноповерхові та відкриті¹. Похилий дах сполучав їх з головною масою собору. Стіни великої вівтарної апсиди були зміцнені контрфорсами. Вежі у західнього фасаду собору мали високі конусоподібні дахи. Покриття бань ще майже півсферичне, з цини, і тільки на великій бані видно чепурний півбанок. Численні декоративні ніші вівтарів були ще оздоблені фресками—певно пізніше замазаними. Західній фасад, згідно з описанням архід. Павла, ще не позбавився своїх мармурових колон—очевидячки й тут найменше провинилися Татари або уніяти.

Великий інтерес має для нас одна деталь на вестерфельдівському малюнку собору зі слоду це оздоба північної галерії собору (південна закрита від ока глядача дзвіницею) якимсь пишним аттиком з декоративними скульптурами—фігурами лицарів зі списами в руках, то-що. Східня стіна тої-ж таки галерії має оздобу по-над гзімсом з загнутих до гори волют та декоративний шпич з куль, насаджених одна на одну. Мимоволі напрошується порівняння з ренесансовою архітектурою Нідерландів, Німеччини та Польщі, де звичай оздоблення фасадів такими скульптурами був дуже розповсюджений; треба тільки згадати чудесний *Schlachthaus* в Гаарлемі, *Zeughaus* в Данцігу, замки в Красичині та Баранові, ратушу в Тарнові, і особливо будівлі Львова—церкву Бенедиктинок, «чорну каменіцю»—кінець XVI віку (архіт. П'єтра з Карассо) та дім Корнякта або Яна Собеського, який за часів цього останнього короля одержав свій сучасний аттик з фігурами лицарів та дельфінів. Дуже цікава й ще одна деталь на малюнкові Вестерфельда: гзімси всіх бань та вівтарів прикрашені круглими кахлями—аналогічно до тих, що існують і нині в Лаврі, в Михайлівському монастирі й т. п.

Але поруч з численними свідцтвами про зовнішнє та внутрішнє приоздоблення Софії мітрополітом Могилою, ми маємо два очевидячки безсумнівні докази того, що західню частину церкви Могила не вмів або не встиг привести до нормального вигляду. Павло Алепський з вражінь 1654 року пише: з боку західнього нартексу вона напівзруйнована... праворуч від того, що входить в західні двері, знаходяться два покинуті вівтарі: один во ім'я Богоявлення, себ-то Хрещення, де стоїть купель для почесних людей з твердого червоного каменя, схожого на порфір, а в середині другого вівтаря збереглися його спорудження².

фотографію, яку марно шукав Я. І. Смірнов (Труды ХІІІ Арх. С., т. II, с. 206). Фотографію подарував у Музей М. В. Юзефович 1875 року (Труды К. Дух. Акад. 1875, юль, с. 168). Другу таку фотографію недавно знашов у бібліотечі св. Софії І. В. Моргилевський. Про решту малюнків св. Софії—див. нижче.

¹ Вони були надбудовані за Мазени. Раніше цю зміну накидували Могила—див. м. Євгеній, Описаніє К. Соф. собора К. 1825, с. 34; П. Лебелінцевъ, О наружности Кієво-Софійского собора въ древнемъ видѣ. К. Епарх. Вѣд. 1862 № 7, с. 204—210 і т. п.

² Путеш. антиох. патр. Макарія, пер. Муркоса, в. II, М. 1897, с. 68.

Важливі в цій справі малюнки Вестерфельда: вони дають багато старанно зазначених деталей, але цілком покладатись на них неможливо. За мальовничими руйнами не видно самих мас собору—він їх опускає. Навряд, щоб нартекс собору, після реставрації Могили, заростав травою, стояв цілком одкритий, як давно покинута руїна. Єсть, здається, і де-які вольності в розміщенні арок та піварок. Єсть, нарешті, і протиріччя самому собі: на малюнку собору зі сходу, з боку вівтарів, вежі Софії представлено з конусоподібним дахом, який нагадує гострі дахи західних замків (напр., замок у Кам'янці-Подільському, Краківський Вавель), або, можливо, зберіг стару форму покриття бань та веж, яка уживалась в Грузії та Вірменії; а на вигляді собору зі сходу ми бачимо одну з цих самих веж напівзруйновану, порослу травою і замість даху якісь гнилі дрючки. Ми можемо зробити тільки один висновок з цього протиріччя: на малюнку в'їзду й зустрічі Януша Радзивіла—урочистий тріумф не можна було представити на фоні злидених руїн—і тут Вестерфельд дав правдивий малюнок собору, мабуть навіть прикрасивши його згаданими фігурами лицарів; західний фасад (екзонартекс), що його дійсно не привів Могила до ладу і пізніш цілком було перебудовано, він використав як улюблений в західних малярів XVII—XVIII віків мотив руїн і тут дав більшу волю своїй фантазії. Все-ж такі малюнки залишаються дорожочинним матеріалом для дослідювача архітектури святої Софії¹.

В середині церкву Софії було приведено Могилою до гарного стану. Підлогу собору було вище підлог більш старих часів викладено різнокольоровими плитками мозаїки, що добре зберігалися, вівтар ще був прикрашений мармуром різних пород. Могила збудував і новий іконостас, дуже високий і багатий. «Ніхто не в силах його описати—через красу та різноманітність його різьби та золочення»—викликає архід. Павло. Іконостас мав де-кілька поверхів, 12 великих ікон, високі колони з глибокою різьбою та позолотою, на де-яких виноградні лози, кольоровані—як це й тепер можна часто бачити—зеленим та червоним. Вище різь-

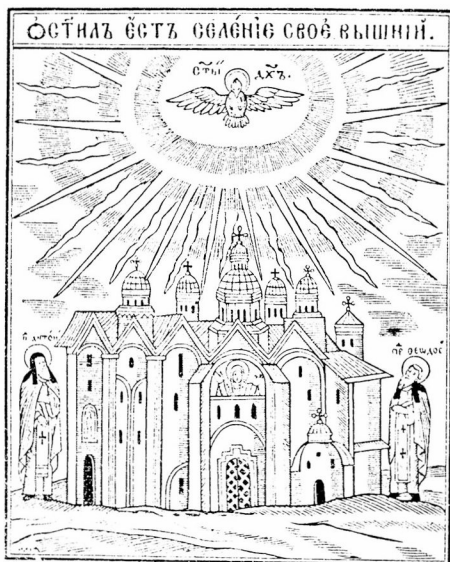
¹ Я. І. Смірнов не розгадав цих малюнків (в його виданні—табл. IX мал. 1—2, т. X мал. 1—2, т. XI мал. 1—2); малюнок хрещальні він спочатку зближав з Софією, але відмовився від цієї думки (с. 488—489). Тільки М. Л. Окунев в своїй статті про хрещальню Софійського собору (Зап. Отд. Рус. и Слав. Арх. им. Р. Арх. О-ва 1915) одгадав об'єкт згаданого малюнку. Решту зі згаданих вище малюнків вважали до останнього неясною. Лише в-осени 1920 року автора цих рядків вразила схожість чотирьох перелічених малюнків з західною частиною св. Софії. Разом з знавцем архітектури Софії, І. В. Моргилевським, ми перевірили ці гадки, й привіли до висновку про належність цих малюнків до Софії. Пізніше І. В. Моргилевський поглибив ці досліді та додав до перших чотирьох ще два малюнки західнього фасаду (табл. IX мал. 2 та табл. X мал. 1). Оригінальні копії Вестерфельдівських малюнків передано нині з Ленінграду до Варшави. Мені пошастило детально простудіювати їх в Ленінградській Академії Мистецтв ще до вивозу 1922 року. 1923 року Всеукраїнським Істричним Музеєм у Києві випадково придбано оригінал Вестерфельда—сеїю, що лише в копії олівцем була відома Смірнову (т. XIII м. 6). Смірнов вважав, що всі оригінали загинули. Існування цього малюнку, а мабуть і інших, може пройти цілком нове світло на всю їхню історію й авторство Вестерфельда.

блені та позолочені рами з круглими медальйонами для ікон, вище—деісус. Царські ворота з срібла і з популярною в українському мистецтві фігурою птаха-пеликана, який власною кров'ю годує своїх дітей.

Де-які імення майстрів, що працювали по замові Могили, збереглися в його рукописній замітці. Тут згадуються *pan Henryh*, *pan Stanisław* і *pan Mikołaj złotnik*¹. Відомий, крім того, московський «сусальник» Іоаким Євтіхієв, якого надіслав на прохання Могили московський цар: він «преславно ікони въ св. Софїи украси, во еже всѣмъ дивитися преславному сидевому дѣлу, и съ миромъ отпушенъ въ Москву»².

В такий вигляд, після тринадцятилітньої праці (1633—1647), привів Могила свою славетну катедру.

Лаврській церкві уділено менш уваги, правда, вона ніколи не знаходилася в такому сумному стані, як Софія в кінці XVI віку. Ще до Могили дбав про неї Єлисей Плетенецький; очевидно, роля Петра Могили, лаврського архімандрита (з 1627 року) і потім мітрополіта, обмежувалася переважно дальшим прикрашенням церкви—вже відповідно до смаку нової епохи. Могила «внутрь и не внутрь муромъ и деревомъ поновилъ» Печерську лавру (слова сучасного панегіриста)³. Ті-ж такі джерела—описання Павла Алепського та малюнок Вестерфельда 1651 року (лавра з боку дальших печер)—допомагають нам з'ясувати суть зроблених Могилою переробок: їх доповнюють гравюри на лаврських виданнях другої половини XVII віку⁴. Малюнок Вестерфельда найбільш з'ясовує питання про загальний вигляд будинку, бо лаврські гравюри—хоч виконані гарно, як деревляні

Велика Лаврська церква на виданню 1661 року.

¹ Київ. Епарх. Відом. 1862, № 7, с. 217—218. Оригінал в Софійській бібліотеці.

² Акты Ю. и З. Россіи, III, № 60—62.

³ Згаданий вище львівський друкар М. Сльозка в його виданню „Цвѣтной Тріоди“ 1642 р. Порівн. Н. Петровъ «Что сдѣлалъ кiev. митр. Петръ Могила для украсенія великой церкви К. Печ. Лавры?» Київ. Стар. 1900, III, с. 145.

⁴ Лаврські гравюри: панегіріонъ 1655 р., гравера Ілії; 1658 р., на пречесних акафистах 1671 та 1660 року; на Патерику Печерському вид. 1661 р. та гравера А. К.—1677 р. на пречесних акафистах всеседмичних. З східного боку лаврську церкву видно на панорамах Київта 1689 або 1691 року («Тезис Обидовського» в Ленінградській Публ. Бібліотеці в основних рисах згідній з малюнком Вестерфельда). Про тезис Обидовського гравера Інокентія Щирського—див.

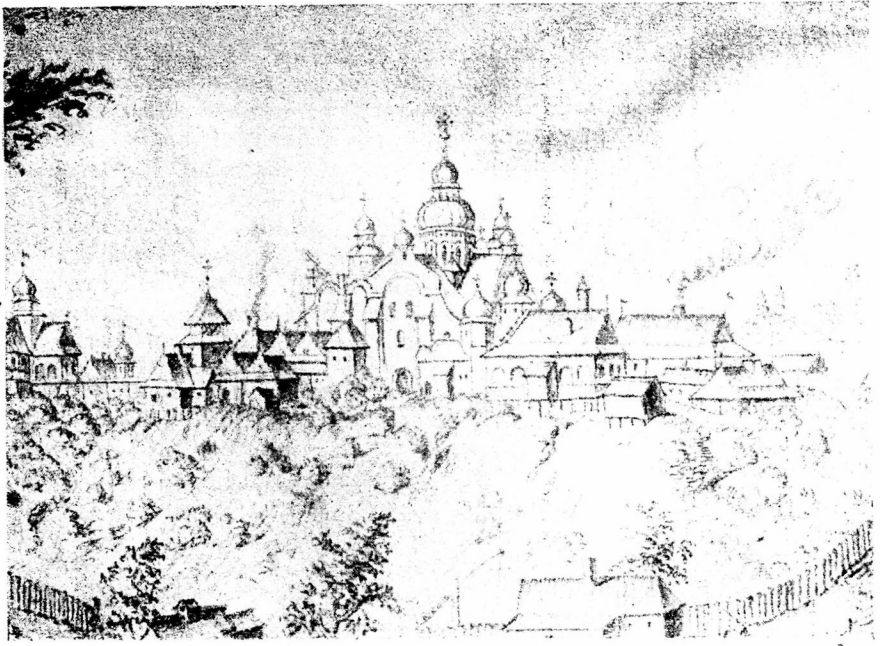

Малюнок лаврських будов 1677 року.

гравюри—для нашої мети мало здатні, тому що завжди показують лише його західній фасад. Про дахи було зазначено вище: тут ця особливість виступає цілком ясно. Бокові та східні фасади закінчуються на горі величезними мурованими гострими фронтонами; на їх полі ясно виступають півкруглі дуги старої візантійської будівлі. Таким чином дах наближається до форми на вісім нахилів, остільки популярної на Кавказі та в XIV—XV віках—на ґрунті Новгороду та Іскову. Кожний фронтон закінчується невеличкою банею, так що, разом з великою банею, вони утворюють українську систему хрещатого розміщення бань¹. Візантійська форма півсферичного покриття бань, як і на Софії, одержує тепер легке загострення у підніжжя хреста. Проте велика баня має сильно підняту, випучену форму з перехватом понад гзімсом тамбура й невеличкий півбанок, грубуватий формою на лаврських гравюрах і надзвичайно чепурний в передачі Вестерфельда. Тамбури бань—певно гранчасті, покриття—з блискучого білого заліза, з золоченими хрестами. Менш змінився західній фасад будівлі—тут ще залишаються три окремі дахи, що криють кожну наву зосібна; над середньою дугою (закомарою)—розірваний фронтон; нартекс увінчаний банею вищою від бокових і прикрашеною, подібно до центральної, невеличким півбанком. Цеглові фасадні арки було прикрашено «різьбою» та «всякими хитрощами штуки». Здається, що тамбури бань, також подібно до Софії, мають по-над гзімсом окрасу з кахель. Над дверима—фрескові образи. Вікна—з «прозорим, кришталним шклом». В середині церкви у нартексі Павло Алепський бачив одну арку (певно нішу для надгробку), «внутри всю з мармуром з письменами; арка з того та другого боку покрита блискучим мармуром та різьбленими оздобами (барельєфами): тут предста-

Д. А. Ровинській, Подробний словарь русскихъ гравировъ, посм. изд. съ рис. т. II, стлб. 1232—35. Подроби. словарь рус. грав. портр., изд. съ рисунк., т. III, СПб. 1888, стлб. 1523—1532.

¹ Павло Алепський налічує усього дев'ять бань—разом з трьома банями понад вівтарними апсидами та банею предтечевського приліла. Про ці бані літопис Величка оповідає, що 1687 року в Успенську церкву «крѣпкій ударилъ перунъ и верхъ оныя пробилъ и дерево подъ банею запалилъ... Дерево зась, подъ банею запаленое, послушникъ еденъ монастырскій... зъ сокирою зхопившись, вырубалъ и на землю скинулъ, и церковь оную прекрасную оборонилъ отъ огня тогдашняго» (Літ. С. Величка, т. III, с. 57).

‡ Вид на Лавру з боку дальніх печер.
(М'ялюнок А. ван-Вестерфельда 1651 року (деталь).

влено людей, коней, бійки, колесниці та гармати тонкою чистою роботою, яка приводить розум в здивування». Підлогу церкви було викладено плитами червоного шиферу та кольоровими кахлями. У вівтарі були ще мозаїчні образи, яких вже нині немає.

Серед церков, які реставрував у Києві Петро Могила, звертає на себе увагу його особливий інтерес до церков, які мали відношення до князя Володимира. Тут особливо виявилось бажання оживити старші традиції країни, вказати на реальні сліди, залишені тут київським князем, що хрестив Русь. Це було необхідно в гарячій полеміці, яка розгорілася тепер між представниками трьох церков — письменниками православного, уніятського й католицького табору. Правда, тепер ми знаємо, що ані Спас на Берестові, ані церква Трьох Святителів не були збудовані Володимиром. Але в епоху Могили — і до другої половини минулого століття — в це вірили і, мабуть, тільки завдяки цій вірі старі будови збереглися до нас.

Природньо була найважливішою пам'яткою часів Володимира Десятинна церква ¹.

¹ Тепер залишилися тільки сліди її фундаменту. Десятинна церква, здається, єдина, про яку ми маємо певне літописне свідчення, що вона була поруйнована за часів погрому Батия: «отъ тягости поваляшася зъ ними (людьми та товарами) стѣны дерковныя»... (Іпат. 1240 р.) Про її дальше існування відо-

Сильвестр Коссов у своїому *Paterikon'i*, вид. 1635 року, фігурально висловлюється про Могилу, що він повелів «Десятинну церкву пресвятої діви, що стоїть біля брами київської, викопати з темряви підземної та відкрити денному світові»—себ-то зайнявся розкопками старих стін та фундаментів церкви¹. До тих часів зберігся порівнюючи краще тільки південно-західний кут будинку—«szmat mugu» по виразу того-ж таки Коссова. За свідомством Боплана, височінь цих стін була 5—6 футів, і вони були «покриті грецькими написами, вирізаними в алебастрі»². До цих решток стін Могила додав трьохгранний вівтар та північну стіну (певно внутрішню стіну бокової нави), так що церква у плані одержала форму довгого прямокутника з зрізаними східними кутками, довжиною біля 20 аршин³. Середня частина реставрованої церкви нагадувала вежу з чотирьохгранним пірамідальним дахом, на якій насаджено півбанок. Вежа переходить на сході у вівтар, п'ятигранна форма якого, подібна до Могилиних вівтарів Спаса на Берестові, скоріше слідує за готичними зразками, ніж за піввісьмерком деревляних церков. Вікна середньої частини мають на горі загострення на зразок готичної стрільчатої арки⁴. З заходу, очевидно, було прибудовано деревляний бабинець з банею або дзвіницею по-над ним—так малює Десятинну церкву панорама Києва 1651 року, де ми бачимо, що церква складається з трьох окремих частин, з банею над кожною—без сумніву за зразком деревляних церков. В фасад церкви були вставлені рештки грецьких написів, які було знайдено в руїнах. Могила не встиг закінчити реставрацію, бо в своїому заповіті 1646 р. він каже: «на закінчення церкви, що зоветься Десятинною, яку я почав реставрувати,—на остаточне

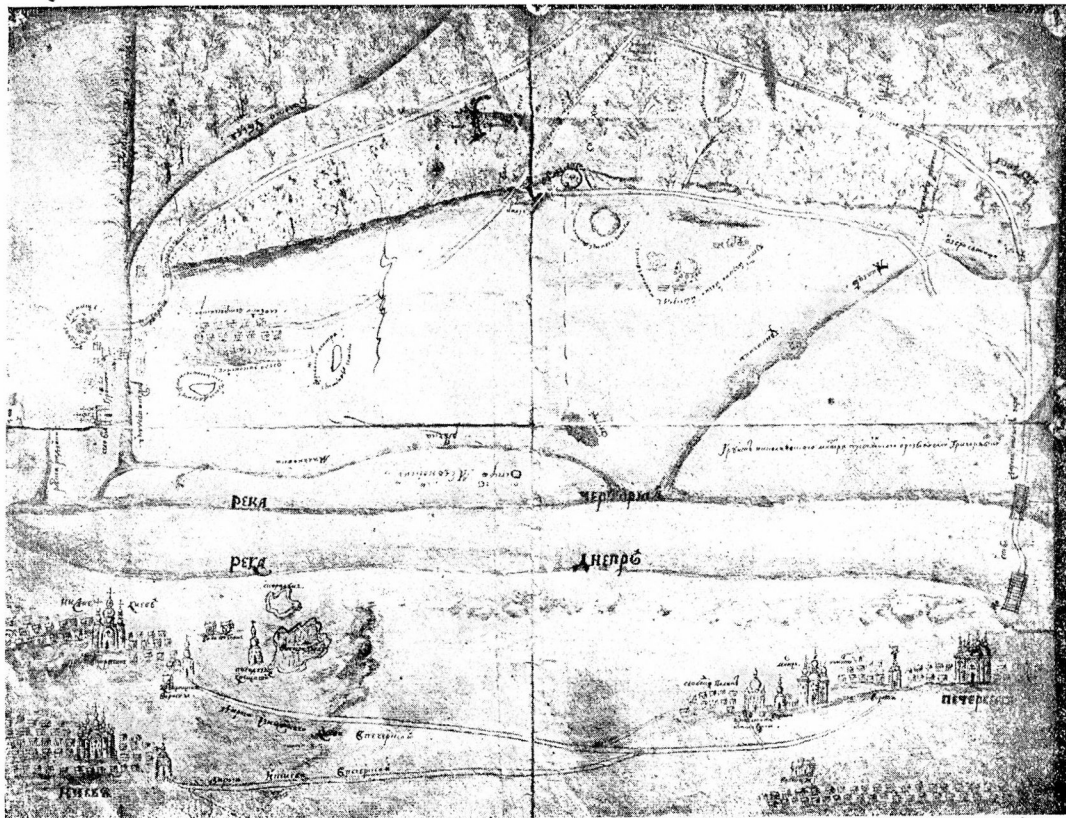
коствів немає. На початку XVII віку існувала деревляна церква «святого Миколи назв. Десятинного», яка належала уніям (на існування її, здається, уперше було вказано в «Описанні Києвопеч. лавры» вид. 1817 р., с. 106; пізніші архівні розшукування Н. Г. Лебединцева та проф. Голубева підтвердили це. Порівн. П. Л. Почему Десятин. ц. извѣстна въ народѣ подъ именемъ Десятиннаго Николая? К. Старина, 1883, № 8. Голубевъ, Матер. для ист. зап. рус. церкви, Чтен. Нест. Лѣт. кн. V, К. 1891, с. 223 і далі, та Ист.-топ. изслѣдов. о древ. Киевѣ, *ibid.*, кн. XIV, К. 1900, с. 23—24). Деревляну церкву розібрав Могила 1636 року, коли уніяти жалілися, що Могила «мощно... квалтомъ... наѣхавши на церковь св. Миколы, назв. Десятинного, з довечныхъ вековъ при митрополитѣ киевскомъ въ уніи будучую, на предместію Киевскомъ, на горе Софійской, въ паркане самомъ будованую, которую церковь роскидати росказалъ...» (Чтен. О-ва Нест. Лѣт. кн. V, с. 223).

¹ *Paterikon* К. 1635, з. 181; Сб. мат. II, с. 26.

² *Description d'Ukraine*, Rouen 1660; Сб. мат. II, 44. Боплан називає ці стіни церквою св. Василя, але це помилка. Порівн. М. Максимович. Сб. соч. т. II, К. 1877, с. 62.

³ Митр. Євгеній, Опис. К. Соф. собора, К. 1825, с. 7. Планъ первобытної Десятинної церкви съ объясненіемъ оного. Отец. Зап. М. 1825, март; М. Берлінскій, О Десятинной церкви, Труды О-ва ист. и Древн. Рос. 1830, V; малюнок Десятинної церкви видано багачко разів—напр., у Фундуклея, Закревського і т. и. Порівн. Смирновъ, Рисунки Києва 1651 г., с. 434.

⁴ Її видко особливо добре на абрисі у Берлінського (Описаніє Києва, СПб. 1820, біля с. 152) та на літографії в «Галереї київських достопр. видів і древностей» Н. Сементовського і А. Гаммершмідта, табл. VI, К. 1857.

Київ на плані маєтків Пустинно-Микоцького монастиря 1719 року.

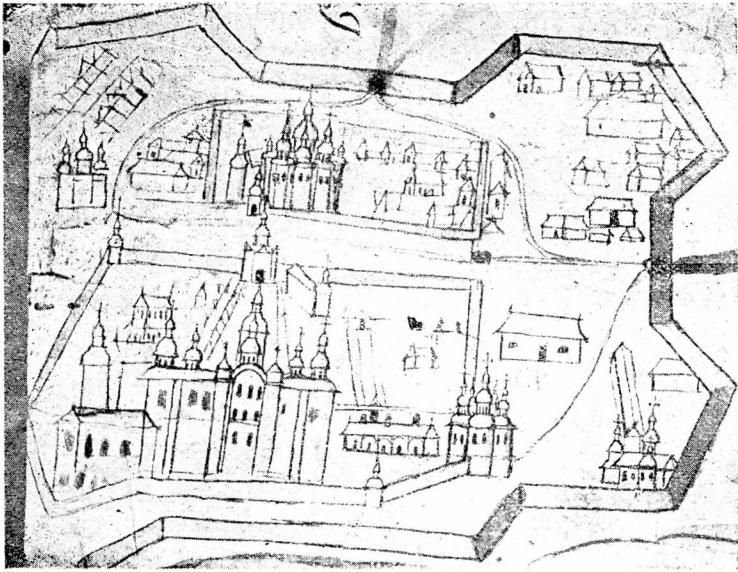

Поділ та Старий Київ на плані маєтків Пустинно-Микольського монастиря 1719 року (деталь).

Старий Київ на плані маєтків Пустинно-Микольського монастиря 1713—1715 рр. (деталь).

(Всеукраїнський Історичний музей ім. Т. Шевченка).

Лавра на плані маєтків Пустинно-Микольського монастиря
1713—1715 рр. (деталь).

(Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка).

поновлення її призначаю.. тисячу злотих»¹. Можливо, що це закінчення належить до 1654 року, коли московський гарнізон, що зайняв тоді Старий Київ, освятив її². Очевидячки, цей самий гарнізон пошорив пізніше церкву, переробивши її західній бабинець на зразок великоруської «трапези», і зробив церкву двохповерховою, з приділом Петра і Павла на горі³. В такому вигляді церква і представлена

¹ Сборникъ матеріаловъ К. 1874, III, с. 72. У 1635 році перед початком робіт була зроблена «складанка на реставрацію свято-пречистої церкви Десятинної»; зберігся список персон, що приносили пожертви (К. Еп. Вѣд. 1862, № 7, с. 218—9).

² Н. Н. Оглобинъ. Изъ архивныхъ мелочей о Києвѣ XVII в. Київ. Стар., 1889, май—іюнь, с. 578.

³ Проф. Голубевъ приводить свідство «Росписного списку» Києва 1700 року, де в числі зробленого за минулі роки згадується: «къ ней (мурованої Десятинної церкви) приєдлана трапеза деревянная, да вверху придѣль св. верх. ап. Петра и Павла» (Чтен. О-ва Нест. Лѣт. ки. VI, К. 1892, с. 75). На плані Києва 1695 р. (вид. Київ. Ком.) і на плані Десятинної церкви у Фундуклея видно ще прибудову з півночі. У 1758 році Десятинну церкву репарувала черниця Нектарія (кн. Нат. Бор. Долгорукая; див. Н. В. Десятинная церковь. Київ. Стар. 1888, іюль, с. 6). При цій репарації, по свідству Іоана Леванци, «слова грецькія, изображенныя на вишней стѣнѣ между большими, круглыми, муроваными, украшеніями, представляющими описаніе верхней церкви, сбты работниками для бѣленія» (Голубевъ. Петръ Могила, т. II, с. 433). «Краткое историческое описание первоист. собора Десят. церкви въ Києвѣ» СПб. 1829 (Бібл. Всеукр. Істор. Музею) говорить про відкриття під штурком південної стіни грецьких «літтеръ» коло 1771 року (с. 8; те-ж саме у полтавському виданні 1849 р.). Порівн. ще Орловскій, Церк. археол. замѣтка (о греч. литеряхъ Десятинної церкви).

на відомому малюнкові початку XIX віку. Про великоросійське оброблення трапези (яка згадується вже в 1682 року) свідчить також рід кокошника над їд боковим входом, примітний на абрисі у Закревського.

На церкві Спаса на Берестові далеко ясніше ніж на всіх перелічених церквах виступають нині сліди Могилиної реставрації.

Нині ця низенька церква ледве примітна серед фортеційних валів, які оточують її; але вона з далеко більшим правом, ніж Десятинна, носить своє старе назвисько¹. Церква мала в своїй основі ту-ж таки конструкцію, що й більшість київо-візантійських церков: три нави, що закінчуються трьома вівтарними апсидами, на заході—нартекс, який сильно виступав з обох боків. З північного боку останнього містилась усипальниця фундаторів церкви (зберігся аркосолій та півкруглі апсиди в стіні, що oddіляє її від північної нави); в південній частині нартексу, де була вежа, йшли вгору і сходи навкруги стовпа, фундамент якого зберігся².

Коло початку XVII віку церква Спаса, за якою певно мало доглядали, вже наближалася до повної руйни. 1638 року печерський чернець Кальнофойський, пояснюючи свій малюнок лаври (так зв. «план Київа» в книзі «Тератургима»), пише: «lecz iej sciany zaledwie eraz stoia, ruiny ziemie okrytu...» На своїому малюнкові він помістив

еркви). Тр. Киев. Дух. Ак. 1910 сент. Дзвіниця перебудована коло 1784 р. (Геогр. опис. г. Києва поруч. Новгородцева, Сборн. матер. II, 148). У 1823 р. церква було розібрано і її старі мури знесено, щоб уступити місце сучасній важкій будівлі Стасова. Здається, це був перший в тодішній Росії (раніше «Христа Спасителя» архіт. Тона в Москві) проєкт в «візантійсько-рускомъ вкусѣ». В списку праць Стасова, складеному І. Фоміним (Историч. выставка архитектуры, СПб. 1911, с. 68—70) він не зазначений. Рукописи, папери та креслення Стасова, що стосуються до будівлі, знаходяться в Ленінградській Публ. Бібліотеці (див. Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1895 г. СПб. 1898, с. 188). Спочатку проєкт нової церкви був доручений популярному київському архітекторові часів емпіре'а, А. І. Меленському. План старої Десятинної церкви, підписаний м. Євгенієм, був переданий з арх. воєн. топ. депо до акад. художеств (Чтен. О-ва Нест. Лѣт. кн. I, К. 1879, с. 268). Новий план та обміри, виконані під час розкопок Мілеєва 1908—1911, здається, загинули. Частина їх була у Широцького, частина нині у М. О. Макаренка. Відомості про розкопи—в «Отчетахъ» Имп. Археол. Ком. за 1908 р. (СПБ. 1912), за 1909—10 рр. (СПБ. 1913) й 1911 р. (Петрогр. 1914), також «Извѣстіяхъ» Комісії (прибавл. къ вып. 31, 32, 34, 37, 39), план—м. и. у Широцького «Кіев.» 1917 р.

¹ Починаючи від Могили (в його заповіті) та авторів Синопису й Тератургими панувала думка про збудування Спаса на Берестові кн. Володимиром (Див. П. Г. Лебединцевъ, Церковь Спаса на Берестовѣ, бывшая придворною св. Владимира etc... К. 1862; Н. Сементовскій, Древнѣйшая въ Россіи церковь Спаса на Берестовѣ, постр. св. в. кн. Владимиромъ въ Кіевѣ въ 989 году. К. 1877 і т. д.). Можливо, що вона була збудована Володимиром Мономахом (П. Лашкаревъ, Церк. Археол. очерки К. 18:8, с. 114; К. Л. Спась на Берестовѣ. К. Стар. 1888, июнь, с. 9; Н. Петровъ, Истор. топ. очерки К. 1897, с. 72).

² У 1909—1914 рр. навкруги церкви провадилися археологічні розкопки й церква частково реставрована П. П. Покришкіним. Див. «Отчетъ Имп. Археол. Ком.» в Петербурзі за 1909 та 1910 рр. (СПБ. 1913) та «Извѣстія И. Арх. Ком.», Приб. къ вып. 34 і т. и. Роботи не закінчено через війну.

Фот. С. Д. Аршеневського.

Церква Спаса на Берестові зі східного боку.

ці руїни¹. Тут ясно видно ту західну частину старої церкви, або середню сучасної, яка збереглася до наших днів². Бокові стіни (південна та північна старого нартексу) оздоблені готичними зубчастими фронтонами (Stufengiebel), і примітно навіть, як і в натурі, поділ на три горизонтальних пояси, з вікнами в кожному. Дрібними штрих-

¹ Інакше думав проф. Петров, який в зв'язку з своїм цілком помилковим поглядом на план Кальнофойського, ніби-то перегорнутий гравером в верхній частині, приймає нашу церкву за рештки паладу Симеона Омельковича (Ист. топ. очерки К. 1897, с. 69—72; вид. Б. І. Ханенка «Древн. планъ г. Кієва, 1638 г.», К. 1896 з «реставрацією» М. І. Петрова і критика Голубева—«О древн. планъ г. Кієва 1638 г.» Чтен. О-ва Нест. Лѣт. кн. XII і окремо К. 1898). Про палад Омельковича—М. Максимовичъ, Соб. соч. т. II, К. 1877, с. 117; В. Гошкевичъ, Замокъ кн. С. Омельковича и лѣтоп. городецъ подъ Кієвомъ, Тр. К. Д. Ак. 1890, Февр. і окремо, К. 1890; Завитневичъ, Зам. кн. С. Омельк. и лѣт. гор. подъ Кієвомъ, Чтен. Нест. Л. кн. V, К. 1891.

² Ми не розділяємо погляду про ніби-то грандіозний характер руїн на згаданому малюнкові. На думку проф. Лашкарьова, Спаська церква займає тут «квадратову площу і, очевидно, величезну. Щоб привести її до розмірів

Фот. С. Д. Аршеневського.

Церква Спаса на Берестові з західнього боку.

ками гравер наче хоче передати характер старої кладки. Вітари мабуть залишились без великих змін з того часу: можна думати, що Могила лише перебудував їх. Біля них видно решту зруйнованого муру з деревцем, що росте на йогому. З заходу до старого нартексу прибудовано притвор або бабинєць, увінчаний, як і середина церкви, хрестом.

Цей малюнок 1638 року дає нам підстави гадати, що церкву реставрували й до Могили, і до часів цієї реставрації однести, напр., фронти. Такі ступінчаті фронти були розповсюджені по цілій Європі, уживались і на Україні — досить згадати Сутковецьку церкву XV віку на Поділлі¹, було їх чимало й у Києві. Догадка про до-могилянську реставрацію підтверджується зразками т. зв. литовської цегли, які знайдені під час розкопів². Про могилянську реставрацію ц. Спаса говорить напис всередині церкви: «по лѣтѣхъ многихъ и по разореніи отъ безбожныхъ татаръ... обновися смиреннымъ Петромъ Могилою... 1643 года»³. Сучасні три вітари було прибудовано без-

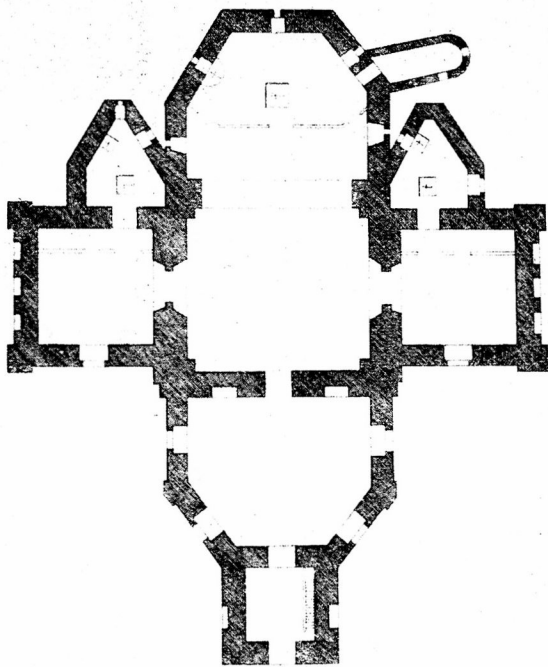
сучасної церкви, треба було розібрати багато рештків її старих напівзруйнованих стін» (Церк. археол. очерки, с. 113). В дійсності вона займає рівно стільки місця, скільки й зараз.

¹ „Древности Украины“ проф. Г. Г. Павлуцького, К. 1905.

² Ласкава вказівка Н. П. Покришкина. — Правда, що датування на підставі цієї цегли — річ дуже непевна. Здається, її вживали ще й у XVII сторіччі. Її знайдено й під час розкопів Десятинної церкви (Отчетъ Н. А. К. за 1908 г., с. 137).

На Могилину реставрацію вказують також слова його заповіту, де він офірує частину свого срібла на «cerkiew restawrowana, przez mnie Spasa swiętego», його герб на іконі св. Володимира і т. и. Реставрація почалась в рік виходу

посередньо до старого нартексу — але не одночасно — бокові можливо трохи пізніше. Вони мали таку-ж таки гранчасту форму, що й у реставрованої Могилою Десятинної церкви, але тут вплив готики виявився далеко виразніше. Вікна вівтарів вузькі й загострюються вгорі в готичну стрільчатку перемичку. Конструкція склепінь також має особливості того часу — численні ребра, що сходяться вгорі, утворюють по середині ренесансовий круглий медальйон (Spiegelgewölbe). Склепіння вівтаря та середню частину церкви було розписано грецькими іконописцями, яких викликав той же таки Могила ¹. Інтересно ще питання про час збудування бабника церкви. Сучасний західний пригвір, або бабинець церкви, симетричний формою з вівтарем (піввісьмерик), збудований очевидячки вже у XVIII столітті; але під ним, як з'ясувалось під час останньої реставрації, знаходиться фундамент Могилиного притвору — прямокутної форми. Якась прибудова, як ми бачили раніш,

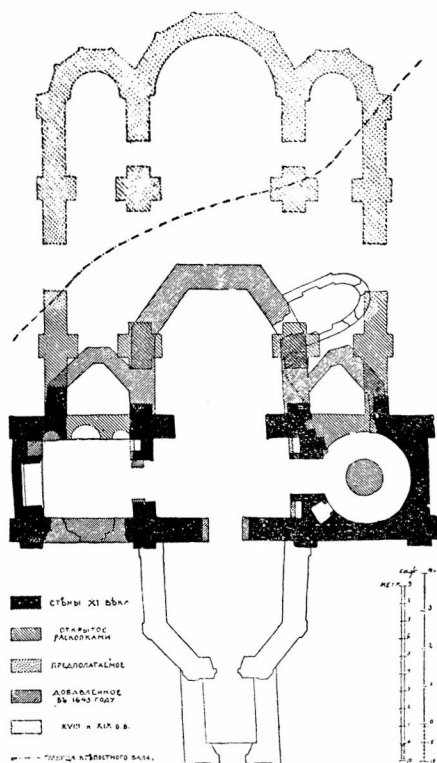
План церкви Спаса на Берестові з видання
І. І. Фундукля 1847 року.

збудований очевидячки вже у XVIII столітті; але під ним, як з'ясувалось під час останньої реставрації, знаходиться фундамент Могилиного притвору — прямокутної форми. Якась прибудова, як ми бачили раніш,

„Тератургими“ (1658), в основних частинах закінчена 1640 р., церква посвячена 1643 р. і остаточно оздоблена розписом і т. д. у 1644 р. (Голубевъ, Петръ Могила т. II. К. 1898, с. 449).

¹ Н. И. Петровъ, Древняя стѣнопись въ кievск. Спаса на Берест. церкви. Тр. К. Д. Ак. 1908. № 2, та його-ж таки реферат на Чернігів. Археол. З'їзді («Труды XIV Арх. С.», т. III, М. 1911. с. 60). Ці фрески у 60-х р.р. XIX ст. було прийнято за сучасні св. Володимир у без всякого жалю реставровані відомим «археологом» о. Іосифом Желтоножським. У 1862 р. П. Г. Лебединцев писав про їх: «щоби упевнитися в тому, що сучасна Спаська церква єсть стара св. Апостолів (збудована Володимиром) — слід тільки пошпитися на склепіння головного вівтаря».. і т. д. (ор. cit.). Хрещата форма Могилиної церкви також вела київських істориків в «облазн» однести її до часів Володимира; М. Сементовський знайшов вже й прототип у Херсонесі (Київ, 1881 р., с. 148).

була тут ще й до Могили. Таким робом, Могила надав решткам старої візантійської церкви форму не менш стару, але більш акліматизовану на місцевому ґрунті—рівнокіничного грецького хреста,

План церкви Спаса на Берестові.
(Обміри П. П. Покришкіна 1910 р.).

який лежить в основі деревляного українського п'ятизрубного храму. Відповідна цій конструкції п'ятибанна система отже була, здається, надана їй пізніше. За часів Могили церква, певно, мала три бані — в середині, над бабинцем та над вівтарем, який був тоді далеко нижче (баню піднято врівень з іншими вже в 1813—14 рр.). В такому вигляді (без бокових бань) церкву Спаса видко на чертежу Микольського монастиря 1713—15 рр. Очевидячки, південну та північну бані було збудовано у XVIII столітті, мабуть разом з притвором. Але форма всіх бань надзвичайно архаїчна— вони широкі та низькі, з слабим перехватом на низу, легким випученням і чудесним в своїй примітивній красі півбанком. Певно до 1809—10 рр., коли дах та бані були криті гонтою, вони були ще далеко красивіші. В сучасному вигляді церкву вперше видко на абрисі художника Іванова 1810 року¹. Оригінальний хрестин на банях дають кінцем XVII віку².

Церква Трьох Святителів на Старому Києві та церква св. Михаїла Видубицького монастиря зберегли далеко менш характерних для Могилиної епохи рис. Стара Василівська церква³ підпала долі більшо-

¹ Видав М. Закревський «Описание Киева», М. 1868, табл. XII. Збудовання сучасної дзвіниці на лежить до 1814 року; вона дуже близько нагадує дзвіниці Подола і певно виконана згідно з проектом міського архітекта А. І. Меленького, автора дзвіниці церкви Різдва Христового, Флоровського монастиря Братства й т. п.

² С. П. Яремичъ, Наглавные кресты XVII—XVIII вв. киевскихъ церквей. Археол. Лѣт. Ю. Росс. 1904, 1—2, сс. 31—32 і табл. I—II.

³ Раніше її збудовання датували також часами вел. кн. Володимира, в дійсності—її збудовано XII віку. Василівська церква мала дуже невеликі розміри й уявляла з себе звичайний простіший тип київської церкви — квадратний у плані, о чотирьох стовпах, з трьома апсидами та трьохчасним підолом всіх стін. До нас збереглися лише стіни та апсиди, ввнутри ще видко шифрові гзимси (Порівн. Лашкаревъ, Церк. арх. очерки, К. 1898, сс. 130—133),

сти київських церков, під час запус­тіння Київа у XV—XVI вв. церкву не підтримували, вона пере­ходила як спадщина від од­ного арендатора до другого. Але проф. Голубев справедливо вва­жає, що у ті часи Трьохсвятська церква була одна з найбіль­ших цілих будівель князівського Київа¹. Одібравши «свето­го Василя нагорного» від уніятів, Петро Могила звернув увагу на його досить сумний стан. Про початок репарації свідчить лист ігумена Братського монастиря до московського царя Михаїла Фе­доровича 1640 року: «сто... свя­тос мѣсто стояло пусто долгое время и разорено; а нынѣча... митрополитъ Петръ выдвигнулъ церковь ту отъ отступниковъ вѣры православной, отдалъ подѣ­лывать и строить мнѣ ...и всему братскому монастырю; и нынѣ ...то пустое и разоренное пер­воначальное святое мѣсто учаль я ...подѣлывать и строить...» (далі прохання про допомогу)². В чо­му власне була Могилина репа­рація—тепер сказати важко, то­му що пізніше церкву чекали часи гірші від монгольського ига. Майже єдиним джерелом зали­шається нам мініатюрний малю­нок церкви на панорамах Київа 1651 року³. Тут бачимо, очеви­дячки, середню та північну нави церкви; кожна з них кри­то окре­ним дахом на два схили кожний: цей дах зростає півкруглі дуги бокових фасадів і заміняє їх на заході та сході гострими фронтонами, як це ми бачили на великих церквах Лаври та Михайлівського монастиря. Над се-

Фот. П. П. Покришкина.

Київанок церкви Спаса па Берестові.

¹ Голубевъ, Петръ Могила т. II, К. 1898, с. 445.

² Акты, отъ къ ист. Ю. и Зап. Россіи, т. III, с. 44.

³ Порівн. Я. И. Смирновъ. Рисунки Києва 1651 г. Тр. XIII Арх. Съѣзда, т. II, М. 1908, с. 433 та Н. И. Петровъ, Новооткр. альбомъ видовъ и рисунковъ Києва 1651 года. Тр. К. Дух. Ак. 1905 кн. VII, с. 444 й окремо К. 1905, с. 14. На лівій половині панорами видно, в порядку справа наліво, такі церкви на­гірного Київа (крім перших неясних): Десятинна, брама на початку сучасн. Ан­дріївського ввозу, Воздвиженська (нині св. Андрія), Трьохсвятська та Михайлів­ський монастир.

редньою навою, ближче до вітваря, поміщено невеличку баньку. Велику баню ніби передвинуто з свого натурального (після візантійської системи) місця ближче до заходу—подібно до сучасної. Але навряд щоби ця особливість, яку надано було церкві у кінці XVII столітті, коли розібрано було західню пару стовпів, була можлива за часів Могили. У 1658—60 рр. церква Трьох Святителів згоріла—як гадає проф. Голубев, під час бомбардування козаками, які сиділи на Шекавиці,—старокиївської фортеці, зайнятої московським гарнізоном, у 1658 році¹. Церква після цього стала руїною й московський гарнізон користувався нею, як «житницею запасовь»².

Так само і в старій церкві св. Михаїла у Видубицькому монастирі нещовні ясні могилянські перебудови³. Ця невеличка мурована церква кінця XI віку стоїть по-над кручею, під якою раніше протікав Дніпро. Очевидячки, вона мало постраждала від наслідків Батиєва погрому (монастир невпинно продовжував існувати), проте пізніше «монастирь тотъ отъ неприятеля Крижа светого по кілька кротъ збурень»... Церкві, яку було збудовано занадто близько до краю гори, загрожувала небезпека—ще в XII віці її зміцнював «знаменитий художник» Милоніг. Пізніше, певно у XV—XVI віках, її східна частина рухнула з гори. На цей самий факт вказували ще в половині XVII віку Павлу Алепському, який відвідав монастир⁴.

1635 року Видубицький монастир було відібрано від уніятів і Петро Могила почав репарацію старої церкви. В напису 1636 р. на одному служебникові, офірованому Могилою, він сам називає себе «строитель, ктиторъ, ѿ отновитель святого монастыра Видубицкого по конечномъ запустѣніи ѿ разрушеніи его отъ отступниковъ реченыхъ унитовъ». Чотири роки пізніше Могила звертається до московського царя з прозьбою допомогти йому при репараціях київських церков; про церкву

¹ Про цю пожежу дивись м. Євгеній, Опис. К. Соф. собора, К. 1825, с. 210; М. Максимович, Собр. соч. т. II, К. 1877, сс. 52—64 і 98; Закревскій, Опис. Києва, М. 1868, с. 210; П. Лебединцевъ, Церковь св. Василія, Киевская Старина 1888, VII, с. 2; С. Т. Голубевъ, Къ исторіи кievск. Трехсвятит. церкви за вторую полов. XVII вѣка. Тр. Киев. Дух. Ак. 1899 № 1 і окремо, К. 1899, сс. 2—5.

² Дальший хід переробок—в дальшій частині нашої праці під назвою «Епоха Мазепи».

³ Домонгольська доба існування монастиря найкраще досліджена С. Т. Голубевим в книжці «Кієво-Видубицький монастирь. (До-монгольское время)». Труды Киев. Дух. Акад. 1913 і окремо—К. 1913. Продовження, яке обіцяло бути цінним вкладом до історії Київва, залишилось в рукопису, який переховується невідомо де—в Саратові чи Твері. Значна частина архіву Видубицького монастиря загубла на помешканні у Голубева, продавалася звідси 1919—1921 рр. у антикварів, то-що.

⁴ Під час повернення з полорожу через Київ 1655 р. Путеш. патр. Макарія, вып. IV, М. 1838, с. 189. Порівн. Максимович, Собр. соч. т. II, К. 1877, с. 250; Слюсаревъ, Церкви и монастыри, постр. въ Кіевѣ князьями, начин. отъ сын. Ярослава М., К., 1892, с. 59; Пав. Троцькій, Кієво-Видубицькій Мих. монастирь. К. Еп. Вѣд. 1870 № 21. С. Т. Голубев, на підставі помилкового перекладу текста Алепського в «Сборн. матер.», датує катастрофу 1580-ми рр., але в переклад Муркоса підстав для такого датування нема.

св. Михаїла він каже, що пів-церкви та весь її верх поруйновано¹. І, дійсно, згідно з дослідями проф. Лашкарьова від старої будівлі залишилися тільки західня та середня частина церкви, в тім числі й північна та південна стіни на $\frac{3}{4}$ їх довжини, рахуючи від заходу². Тоді в плані церква являла з себе ускладнений тип київського храму з західнім нартексом та хорами; північну частину нартексу занято вежею з сходами, що ведуть на гору. Стіни цієї вежі значно виділені від загальної лінії північного фасаду, надаючи церкві оригінальної форми, яка ніде у Києві більш не трапляється. Старі стіни збереглися до гзимсу, зберегли й традиційний поділ фасаду лізенами на три поля, і навіть сліди колишніх закруглень фасадних дуг. До цієї, зацілілої західньої частини церкви Могила, подібно до Спаса на Берестові, прибудував вівтарі. Церква через це надбала сильно скороченої форми—вівтар майже безпосередньо дотуляється до старого нартексу.

Майже всі історики накидували Могилі збудування сучасного вівтаря та усієї східньої частини будинку. В дійсності на підставі аналізу її стилю її з повною певністю треба однести до другої половини XVIII століття. С. Т. Голубев перший вияснив документальним шляхом, що прибудова Могили була власне дерев'яна. Можливо, що в загальних рисах сучасна будова повторює Могилину. Вівтар, певно, мав ту-ж таки височінь, що й нартекс, себ-то стеля знаходилась на рівні його склепінь, що несуть хори. На горі, на хорах було улаштовано другу церкву або приділ, також з дерев'яним вівтарем (по-над нижчим), критим банею. Церква стала, таким чином, двохповерховою (подібно до Десятинної), і цю особливість вона тримає й до наших часів. Такою оглядав її 1655 року архідіакон Павло. Згідно з його словами вона сильно нагадувала велику церкву Михайлівського монастиря; йому навіть розповідали, що їх будував один і той-же архітект. «Сучасний ігумен улаштував вівтарі ближче до хороса, вирівняв камінь та доповнив верхню частину церкви з дерева, покривши його вапном, так що вийшла дуже гарна будівля»³. Це описання, мабуть треба розуміти так, що Могила прибудував вівтарі на низу також муровані, а на горі—(приділ) дерев'яний. В такому разі у 1765—80 рр., коли було збудовано сучасні вівтарі, Могиліні частини були розламані. Проф. Голубев дає цими часами й улаштування верхнього приділу Благовіщення⁴. План Київ 1695 року, на який далеко не завжди

¹ Закревський (с. 245) зрозумів слова «попъ церкви и верхъ весь» так, що «уніяти знищили навіть підлогу церкви». Повний напис у Голубева—Петрѣ Могила. т. II, К. 1898, с. 455—456.

² Церковно-археологич. очерки, К. 1898, с. 138—139 і 236—237.

³ С. Т. Голубев робить поправку до цього описання—не «сучасний ігумен» (Клем. Старушич) зробив ці репарації, але його попередники (Петрѣ Могила, т. II, с. 457). Вказівка М. О. Максимовича на установлення хреста над церквою 1555 року дозволяє гадати, що репарації робилися тут і раніш (мабуть ще до катастрофи).

⁴ *Op. cit.*, с. 458. Але згідно з словами Максимовича (Собр. соч., т. II, с. 254) мітр. Арсеній Могиляньський в грамоті 1776 року називає церкву Благовіщення (на другому поверсі) «старинной».

можна покладатись (саме видання не завжди відповідає оригіналові московського архіву)—представляє церкву як двохповерхову будівлю, з банею по середині та по-над вівтарем¹. Перебудова 1765—80 років надала церкві сучасні, пізньо-барокові вівтарі та велику баню, цілком позбавивши церкву всіх характерних рис Могилиної реставрації.

Не дивлячись на велику бідність матеріялу, яким може користуватись сучасний дослідувач, ми все-ж таки повинні зробити спробу з'ясування самих загальних рис реставраційної діяльності першої половини XVII віку.

Ті нечисленні риси епохи, що зберегли нам самі пам'ятки, не завжди певні малюнки та де-які свідoctва документального характеру—роблять все-ж таки вражіння, що в основі реставрації цього часу лежить бажання або відбудувати, або врятувати від дальшої руйнації найстаріші пам'ятки церковної архітектури у Києві. Ясно, що бажання пристосувати пам'ятки іншої культури та стилю до сучасного смаку, як це ми бачимо в добу зрілого бароко в кінці XVII та на протязі усього XVIII віку—не могло тут грати значної ролі. Характер епохи якомсь випадково виступає там, де доводилось будувати наново. І тут, безумовно, виявились як ті традиції, які віками вироблялись в народній масі, так і впливи «світових стилів» та чужих майстрів, що йшли сюди з Заходу.

Насамперед, що до конструктивних змін храмів, то тут перша половина XVII віку виробила мало характерного. Великокнязівські будівлі не поширюються, не надбудовуються, як пізніше за Мазепи та у XVIII столітті, а обмежуються наймінімальнішими розмірами (Десятинна церква, Видубицько-Михайлівська, Спас на Берестові). Великі церкви—Кирилівська, Золотоверхо-Михайлівська, Лаврська. Софія—зберігають свою стару конструкцію майже без змін. Але там, де від старих будов полишилися одні руїни, і виникала необхідність будувати майже наново—риси епохи виявлялися відразу. Десятинна церква очевидно одержує конструкцію, близьку до трьохзрубних дерев'яних українських церков, та гранчастий вівтар—не то готичний, не то також позичений від дерев'яного півнісмерика. Такі-ж самі, але вже чисто готичні, вівтарі одержує Спас на Берестові, в основу реставрації якого кладеться ідея українського п'ятизрубного (хрещатого) храму.

Фасадні форми, через бідність матеріялу для досліджування, определити досить важко. Старі церкви ще добре зберігають свій візантійський поділ фасадів лізенами. Але посводне покриття церков, остільки мало пристосоване до кліматичних умов наших країн, замінено скрізь дахами на два схили, які криють кожну наву окремо, зрізуючи бокові фасадні дуги та утворюючи на заході та сході гострі фронтони—шипи. Вікна в збудованих наново частинах одержують готичну стрільчатую перемичку. В рідких випадках виступає бажання

¹ План Києва 1695 г., Київ, 1893.

особливо приздобити фасад—як це ми бачимо на (не дуже достовірних) декоративних скульптурах по-над галеріями Софії.

В розміщенні бань, яке грає остільки важну ролю в українській архітектурі, смак епохи виявляється вже яскравіше. Велика церква Лаври та (очевидячки) церква Успіння на Подолі перероблюються на зразок хрещатого розміщення бань деревляних п'ятизрубних церков. Десятинна та Спас на Берестові відбудовуються в дусі українських трьохбанних церков, а Золотоверхо-Михайлівська та велика церква Печерського монастиря одержують чужу візантійським традиціям баню по-над західнім нартексом—безумовно під тим же таки впливом розміщення бань вряд, по напрямку від входу до вітаря. Той же таки вплив можна прослідити й на церквах Видубицькій та Трьох Святителів.

Покриття бань, очевидно, залишається ще переважно по склепіннях півсферичним. Матеріалом певно служить, подібно до деревляних церков, переважно гонта, у великих та багатих церквах—біле залізо чи цина. В деяких випадках—оскільки це можна прослідити на не завжди певних малюнках,—форма бань починає вже змінятися, вище гзімсу боки бані перетягуються, ще вище—вилачуються, набувають хвилястої контуру та в деяких випадках—як на великій бані св. Софії—прикрашені невеличким лихтариком та півбанком. Нарешті, велика баня Успенської лаврської церкви має надзвичайно красиву, вишукану форму, з чепурним півбанком та високо піднятим хрестом. Безумовно в конструкції бань особливо міцно виявився вплив німецького ренесансу. Покриття веж Софії нагадує вежі західніх замків.

Фризи купольних тамбурів, очевидно, вже тоді оздоблювались кольоровими кахлями: їх цілком ясно видно на малюнках Софії, Великої та Троїцької церков у Лаврі, були вони й на Десятинній церкві. Це, очевидно, відгук старих східніх впливів.

Зі сказаного видно, що розглянуту епоху не можна характеризувати пануванням якогось одного стилю чи напрямку. Справа стилю, натурально, не стояла на першому плані. Стилль виявлявся якось не-свідомо, по-за бажаннями реставраторів. Міцна струя місцевих традицій або звичок деревляного будівництва мішається з елементами готики та ренесансу, як місцеві майстри мішалися з Італійцями, Німцями, Поляками та Москалями.

Коли нарешті порівняти долю пам'яток великокнязівської доби у Києві з долею таких самих будівель по інших містах України, то треба сказати, що ніде доба реставрації не відбулась остільки яскраво, як у столиці країни. Старовинні будівлі західньої України не пережили таких довгих часів занепаду, як на сході, через те, що тут старе населення трималося більш уперто й жило більш заможного.

Так про церкву Успіння у Володимирі Волинському, половини XII віку, яку спалили Татари 1491 року, відомо, що вже через три роки єпископ Васіян «обнови церковъ Пречистое у Володимери великую мурованую муромъ, иконами и ризами и съсуды, паче жъ книгами и святы ю въ лѣто 1494-е». У 1565 році згадуються якісь «пердцерковя и ганокъ». У кінці XVI віку церква через «недбалого

єпископа» знову прийшла в запустіння. Тоді князь Костянтин Острозький, вже відомий нам по тій ролі, яку грав у Києві, коло 1588 року примусив єпископа «тую церковъ соборную: муръ опалые, склепы, верхъ и вежицы, такъ же и муръ замочку єпископъского муромъ оправить и побить...» Далі церква ремонтувалась і в XVII, і в XVIII століттях, коли їй, подібно до київських будівель, прагнули надати бароковий характер. Через невдачу переробку один з стовпів 1782 року впав. Але загинула церква вже у XIX віці, коли вона служила казенним «магазейном»¹, доконала її теж казенна «реставрація» останніх часів.

Майже одночасно з Володимир-Волинською церквою реставрували і церкву Успіння у Переяславі, XI віку, також з ініціативи і, певно, на кошти князя К. К. Острозького. Очевидно, її було відбудовано цілком наново, але переважно зі старої цегли. Тим більше шкода, що інтересні риси цієї реставрації, переведеної коло 1586 року, цілком загинули разом з самою церквою. Дуже поверхова стаття проф. Лашкарьова, який обслідував місце церкви 1888 року, не дає нам для цього майже ніякого матеріялу². Нині на місці її—чудовисько «єпархіяльного» стилю.

Ще одна церква XII віку, у Каневі, існувала довго, як монастирська церква Канівського монастиря і, очевидно, більш-менш зберігалася до 1630 року, коли місто було поруйновано Татарами³. Огже найбільш шкоди принесли храмові реставрації та переробки XIX віку, коли їй надано було характеру емпіре.

Більш систематично починають реставрувати церкви у другій половині XVII століття, але й тут це реставрування не носить такого, більш-менш цільного характеру, не має таких загальних рис, як це мало місце у Києві. Про Борисоглібську церкву, побудовану Мономахом 1117 року у Борисполі на Полтавщині («Летська божниця»), один документ 1629 року згадує так: «церковъ спустошоная на крве, где княжати русского, именемъ Бориса Володимеровича, забито, змурованая и до сего часу стоить»⁴. Біля 1630-х рр. її було розібрано і цеглу вжито для змурування катедрального костюла в Києві (див. вище, стор. 137); біля 1663 року на її місці згадується вже деревляна⁵. Очевидно, що тут одна будівля цілком замінила іншу.

Відмінний характер носить реставрація Михайлівської церкви у Переяславі, переведена коло 1649—1666 рр. на кошти полковника, пізніше судді генерального, Федора Лободи, який ремонтував поруйновану церкву⁶. В Острі, в Новгороді Сіверському старі будови було

¹ О. П. Левіцкій. Историч. описаніе Владиміро-Волинскаго Успенскаго храма, К. 1892.

² П. Лашкарєвъ. Церковно-археологическіе очерки. К. 1898, сс. 221—224.

³ Ibid., с. 230—235.

⁴ А. Стороженко. Очерки переяславской старины. К. 1900, стор. 25.

⁵ Ibid., стор. 29.

⁶ Вона очевидно стоїть на старих фундаментах, але її форма—продовгуватий прямокутник. Довідатись первісного плану дуже важко. Нині біля вівтаря

розібрано самим духівництвом у XVIII столітті. Систематичну реставрацію переведено було лише в Чернігові, де, дякуючи енергії відомого Лазаря Барановича, архієпископа чернігівського, у 1657—1693 рр., переважно на кошти генерального обозного, В. А. Дупина-Борковського, репарувалися та перебудовувалися Успенська церква Єлецкого монастиря XI віку; Спасо-Преображенський собор та Іллінська церква, також XI віку; П'ятницька та Борисоглібська церкви XII століття¹. Де-які деталі цих реставрацій (напр., заміна цинкових дахів деревляними; численні каплиці, що оточують стару церкву) сильно нагадують Київ на початку XVII віку. З другого боку, діяльність окремих меценатів з осередку козацької старшини й ґрунтовні перебудови де-яких церков, яким вже починають надавати барокові риси, роблять переходову ступінь до доби Мазепи.

лежить велике каміння з старої кладки південної апсиди, викинуте під час копання могил під самою східною стіною.

¹ Николай Маркевичъ. Историч. и статистич. описаніе Чернигова. Черниг. 1852; (архієп. Филаретъ): Историко-статистич. описаніе Черниг. епархіи. Черн. 1873; М. Н. Березковъ: Къ исторіи Черниг. Спаскаго собора. Труды XIV Археол. Съѣзда, т. II, М. 1911; П. Лашкаревъ: Церкви Чернигова и Новгородъ-Северска. Труды XI Арх. Съѣзда, т. II, М. 1899; П. Лебединцевъ: По пов. 900-лѣтія Черниг. епархіи. Київ. Старина 1892, IX—XII; Картины церков. жизни Черниг. епархіи, Київъ 1911; окремі монографії: О. А. Ефимова, П. М. Добровольського, проф. Д. В. Айналова—Архітектура Черниг. храмівъ. Труды Черн. Прелв. Комит. XIV Арх. Съѣзда. Архітектурна історія церков Спаса та Єлецкої у Чернігові з'ясувалася особливо дякуючи розкопкам та обмірам, переведеним Всеукр. Академією Наук, під керівництвом М. О. Макаренка та І. В. Моргилевського (на кошти Чернігівського Губвиконкому) у 1923—1924 рр.